

100 jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Een beknopte beschrijving

G.W. van Herwaarden

'For, indeed, the greatest glory of a building is not in its stones, nor in its gold. Its glory is in its Age, and in that deep sense of voicefulness, of stern watching, of mysterious sympathy, nay, even of approval or condemnation, which we feel in walls that have long been washed by the passing waves of humanity'

John Ruskin *

Inleiding

Het feit dat de – sinds 1949 Koninklijke – Nederlandse Oudheidkundige Bond op 7 januari 1999 100 jaar geleden werd opgericht, vormt een goede aanleiding om (óók) een blik achteruit te werpen. Waarom werd de Bond opgericht en door wie, wat waren zijn doelstellingen en hoe heeft men die doelstellingen in de loop der jaren getracht te verwezenlijken? Wat kwam er terecht van hetgeen de oprichters voor ogen stond? Heeft de oudheidkunde zich een vaste en vanzelfsprekende worteling in de maatschappelijke ontwikkeling weten te verwerven? In het Oudheidkundig Jaarboek van 1934 is ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan al het nodige gepubliceerd over het ontstaan en de ontwikkeling van de Bond tot dan toe. Dat kon nog worden gedaan door personen, die vanaf het begin daarbij betrokken waren geweest. Ook in 1949 en 1959 werden ter gelegenheid van het 50-, respectievelijk 60-jarig bestaan herinneringen opgehaald.¹ In 1974 memoereerde feestspreker C.J.A.C. Peeters de belangrijkste wapenfeiten van de toen 75-jarige Bond.² Hoewel zeker over de oudere geschiedenis van de Bond niets nieuws te melden valt, is de viering van het 100-jarig bestaan een passende gelegenheid om een en ander weer in herinnering te roepen. Immers, niet alle huidige leden van de Bond zullen de oudere afleveringen van het Bulletin onder handbereik hebben.³

Wat aan de oprichting van de Bond vooraf ging

De oprichting van 'den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond' kwam niet uit de lucht vallen. Wij kunnen ons – zo vermoed ik – nauwelijks meer een voorstelling ervan maken hoe ons land – de bebouwing en het landschap – een eeuw geleden eruit zag. In zijn boekje *Het ontsnapte land* tracht Geert Mak zich daarvan een beeld te vormen door met een bootje de reis van Schiedam naar Zaandam te maken zoals zijn vader deed in 1912. Hij stelt vast hoeveel er in het land-

schap en in de bebouwing is veranderd.⁴ Auke van der Woud heeft in een bredere context getracht zich een beeld ervan te vormen hoe ons land in de eerste helft van de 19de eeuw eruit zag in zijn *Het lege land*.⁵ En de Bond leverde ook zelf met de jubileumpublicatie in 1974 van drs Chr. van Welsenens *Nederland zal ons een zorg zijn* een bijdrage aan het inzichtelijk maken van het veranderingsproces. De scherpe foto's van fotografen uit de periode van omstreeks 1900 – Adolph Mulder, Breitner, Jakob Olie – laten zien hoe vervallen en verwaarloosd in veel gevallen de bebouwing eruit moet hebben gezien.

In de loop van de 19de eeuw gingen steeds meer mensen zich bekommeren om de toestand waarin vooral die gebouwen verkeerden, die zij beschouwden als te behoren tot het nationale culturele erfgoed, tot de 'monumenten van geschiedenis en kunst' en om de sloop daarvan. 'Breek uwe monumenten af en gij doet alsof ge bladen scheurt uit uw levensboek', schreef Carel Vosmaer (1826-1888) in de *Nederlandsche Spectator* van 13 januari 1861 naar aanleiding van het restauratieplan van architect W.N. Rose voor 'Het Paleis van Hollands' Graven in Den Haag'. J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) trok in zijn stukjes in *De Spektator, kritiesch en historiesch Kunstblad*, getiteld 'Wandalisme', eveneens fel van leer tegen de sloop van het architectonisch patrimonium.⁶

Herstel dan wel restauratie van 'oude' gebouwen, soms gepaard gaande met functieverandering, heeft vanzelfsprekend altijd plaatsgevonden. Het nonnenklooster aan het Rapenburg in Leiden ging in 1575 huisvesting bieden aan de toen gestichte universiteit, de Ridderzaal in Den Haag bleef bewaard, welke functie er ook aan werd gegeven (tot Loterijzaal van 1814 tot 1855 en daarna archiefdepot toe).⁷ Maar de notie, dat het de taak van de *overheid* zou moeten zijn monumenten van geschiedenis en kunst te beschermen om ze te behouden, waartoe inventarisatie en beschrijving voorwaarden zijn, had men vóór de Franse tijd niet.

In de loop van de 18de eeuw begonnen als gevolg van de economische malaise verschijnselen van verarming en verval steeds zichtbaarder te worden.⁸ Dit proces van achteruitgang zette door tijdens de Bataafse en de daarop volgende Franse periode (1795-1813). De eens zo fraaie paleizen Ter Nieuburg te Rijswijk en Honselaarsdijk te Naaldwijk werden gesloopt in respectievelijk 1783 en 1811.⁹ Tal van kastelen, kerken, stadspoorten en woonhuizen reddden het evenmin. Het Mui-

Afb. 1. Mr. dr. J.C. Overvoorde, archivaris van Dordrecht, later Leiden en oprichter van de Oudheidkundige Bond (foto RDMZ, z.j.).

derslot werd weer wel gespaard, zij het slechts door het persoonlijke ingrijpen van Koning Willem I. En overigens niet, omdat het een waardevol middeleeuws gebouw was, maar omdat het slot herinnerde aan de roemruchte Muiderkring in de Gouden Eeuw.¹⁰ Henk Slechte, lid van de redactie van het Bulletin van 1980 tot 1985, geeft de treurige situatie goed weer in het afsluitende hoofdstuk van zijn *Den Haag en omstreken in 19de eeuwse foto's*: 'Reizigers, die in 1813 hun eerste bezoek aan het in de 17de en 18de eeuw altijd en overall bezongen 's-Gravenhage brachten, moeten wel erg geschrokken zijn. De Franse tijd had diepe voren door de stad getrokken. Economisch verpauperd maar ook uiterlijk aangevreten was de eens zo welvarende en zelfgenoegzame Hofstad. In 18 jaar waren meer dan 600 van de 8000 Haagse gebouwen afgebroken, zonder dat er iets voor in de plaats was gezet'.¹¹ En wat voor Den Haag gold, gold voor tal van steden.

Al in de 18de eeuw groeide een, onder meer door de opgravingen in Pompeii sterk gestimuleerde belangstelling voor de oudheidkunde. Zowel door particulieren als door provinciale genootschappen werden tal van verzamelingen van antiquiteiten aangelegd. Toch gaven pas de verwoestingen, die als gevolg van de Franse revolutie in 1789 in Frankrijk werden aangericht, aanleiding tot het daar ontwaken van het besef dat er zo iets als een nationale culturele erfenis bestond, die te gronde werd gericht. Het ontstaan van dat besef – in

1792 verwoord door de nationale vergadering, de Conventie, die verklaarde 'qu'elle n'intend pas détruire les monuments des arts, de l'histoire et de l'instruction' – leidde tot het ontwikkelen van op *behoud* van 'oude' gebouwen gerichte visies en acties ('Guerre aux démolisseurs' schreef Victor Hugo in 1832) en het in 1834 *van staatswege* aanstellen van een man als Prosper Mérimée tot inspecteur général des Monuments historiques.

Het is hier niet de plaats verder in te gaan op de ontwikkeling van dat proces. Men leze daarvoor het standaardwerk van J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*.¹² Voor een overzicht in korter bestek raadplege men *Monumentenzorg in Nederland* van de hand van C.A. van Swigchem.¹³ In beide publicaties komt de voortrekkersrol van de Bond aan de orde. Wie zich een beeld wil vormen van de toestand, waarin onze monumenten en musea omstreeks 1870 verkeerden, (her)leze de contemporaine beschrijving van V.E.L. de Stuers in zijn *Holland op zijn smalst*.¹⁴ Toen de Bond in 1899 werd opgericht, was in die, in de ogen van De Stuers, treurige toestand nog maar weinig verbetering gekomen. De oprichters van de Bond zullen dan ook sterk beïnvloed zijn geweest door zowel het gedachtengoed van De Stuers c.s. als het beeld van de werkelijkheid, zoals zij dat dagelijks om zich heen zagen, en dat nog steeds werd gekenmerkt door liefdeloze verwaarlozing, verval en sloop voor zover het het architectonisch erfgoed betrof en het ongeordende allegaartje, dat in de meeste musea te zien was.

Oprichting

In juli 1898 ging van de secretaris van de Vereeniging Oud-Dordrecht, de Dordtse archivaris mr dr J.C. Overvoorde (afb.1), een schrijven uit aan 'alle besturen van oudheidkundige vereenigingen en bekende museumbesturen in Nederland', waarin hij deze organisaties opriep de handen inéén te slaan. 'Op het gebied van wetgeving kan door eendrachtig samenwerken voor onze belangen worden gewaakt', aldus Overvoorde, die verder stelde dat 'maatregelen tot behoud en kundige restauratie van historische en bouwkundige monumenten en het brengen van eenheid in de beschrijving van het nog in ons land aanwezige moet worden nagestreefd. Wij stellen ons hiermede niet voor om eene concurrerende vereeniging te vestigen, maar een soort bestuurdersbond, toegankelijk voor alle functioneerende en oud-bestuursleden en directeuren van oudheidkundige musea en jaarlijksche vergaderingen ter plaatse, waar eene aangesloten vereeniging gevestigd is'. Aan zijn oproep om op zaterdag 15 oktober 1898 bijeen te komen in de Zaal van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (in het Muntgebouw) te Amsterdam gaven blijkens de presentielijst de volgende heren – dames kwamen niet in het beeld – gevolg: F.J.J.M. van Rijkevorsel namens het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, R. Jesse en P.M. Boeser, conservatoren aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Bas Veth namens Oud-Dordrecht, J. Gimberg namens Gelre, Th. Morren namens de Geschiedkundige Vereniging Die Haghe, C.D.

Donath namens het Stedelijk Museum te Alkmaar, H. Croockewit WJzn. namens Flehite te Amersfoort, B.J.M. de Bont namens de Amstelkring, R.W.P. de Vries, D. C. Meijer Jr. en J. Six namens het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, E.W. Moes namens de Vereniging Rembrandt, A. Pit namens het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, J.A. Feith namens het museum Groningen, H.J. de Dompierre de Chaufepié namens het Koninklijk Penningkabinet, S. Muller Fzn. namens het Stedelijk Museum Utrecht en H. Tak namens het Zeeuwsch Genootschap.

Overvoorde zat, omdat Oud-Dordrecht-voorzitter S. van Gijn verhinderd was, de bijeenkomst voor. In zijn welkomstwoord gaf hij uiting aan zijn vreugde dat 'zooveel aan de roepstem' gehoor hadden gegeven. Hij memoreerde de steun en adhesie, van zovele zijden ondervonden, en bracht dank aan de gastheren van het K.O.G., in het bijzonder de heren Six, Van Eeghen (kennelijk niet aanwezig; hij wordt althans niet vermeld op de presentielijst) en De Vries. Overvoorde betoogde vervolgens, dat 'men heeft gevoeld, dat het noodig was, op verschillend gebied, de krachten bijeen te brengen, zoodat een bond weldra in een behoefte zal voorzien en zekerlijk zal medewerken om de belangstelling in vaderlandse kunst en geschiedenis te verhoogen. Thans werken verschillende krachten geheel op zich zelf: er is geen of weinig voeling, geen eenheid. Jaarlijksche samenkomsten kunnen een nuttigen invloed uitoefenen door onderlinge kennismaking, door samenwerking, door verschillende ervaringen opgedaan met elkander te bespreken; door wat door één werd gewonnen ten nutte te doen zijn voor allen. Als centraal punt kan de bond bij den wetgever en de autoriteiten optreden, op misstanden wijzen zooals bij de financieele wetgeving op het punt personeel, waarbij het bezit van oudheidkundige schatten wordt belast, zoodat zij vaak worden opgeborgen: voor komende geslachten lastposten zullen worden waardoor men ze des te eerder zal afstaan, waarmede handelaren en vreemdelingen hun voordeel zullen doen totdat men te laat ziet welke fout begaan is. Zeer gewenscht is ook nadere aanraking bij belangrijke veilingen, bij verkooping in kleinere plaatsen, waardoor het mogelijk zal zijn, zooveel mogelijk kennis te nemen van belangrijke zaken voor musea. Over de inrichting van musea en over de wijze van conserveren zal men van gedachten kunnen wisselen en eenheid kunnen brengen in de inrichting der verschillende catalogi. Ook naar buiten zal de bond nuttig kunnen werken door, waar krachten aanwezig zijn, die tot zich te trekken. Door het ontvangen van vele gegevens in een centraal punt zal men een overzicht krijgen van de wijze waarop verschillende historische zaken worden onderhouden of verwaarloosd worden en zal het zeker niet in den Haag aan den noodigen steun ontbreken. Op den voorgrond staat het stichten van een bond van vereenigingen, niet van leden'.

De aanwezigen discussieerden vervolgens over de concept-statuten en de daarin geformuleerde doelstelling, die luidde: 'Bevordering der gemeenschappelijke belangen van oudheidkundige vereenigingen en museumbesturen door nadere aansluiting onderling, het brengen van eenheid in de re-

geling der musea en het optreden der vereenigingen, medewerking voor het behoud en de goede verzorging van belangrijke oudheden'.

De ter vergadering met betrekking tot de concept-statuten gemaakte opmerkingen werden verwerkt door de Commissie tot het uitwerken der Concept-Statuten, bestaande uit Overvoorde, Pit en Veth. In december 1898 zond de commissie aan de 'vereenigingen en personen, die hun instemming betuigd hebben met het plan tot het stichten van een Oudheidkundigen Bond' een circulaire, waarin aan de doelstelling was toegevoegd: '2B: Het door woord en geschrift vestigen van de aandacht van autoriteiten en particulieren op verwaarloosde en bedreigde belangen'. Voorts deelde de commissie mee, dat 'zij gemeend heeft geen gevolg te moeten geven aan den wenk van den Heer [D.] Meijer, om hierbij ook op te nemen, het aandrigen op een algemeene wet op de monumenten. Hoewel overtuigd van de wenschelijkheid van eene regeling bij de wet, acht zij speciale vermelding onnoodig, daar dat zeker behoort onder het in art. 2B genoemde en het niet wenschelijk is een tijdelijk streven onder de middelen op te nemen, te minder daar over de wijze, waarop eene dergelijke wet zoude moeten ingericht zijn, nog te weinig eenheid van gevoelen bestaat'.

Op 7 (en niet 17, zoals ten onrechte tot voor kort nog op het briefpapier van de Bond werd vermeld) *januari 1899* kwam men ten 11 ure voor de 2de vergadering ter vaststelling van de statuten wederom bijeen in het Muntgebouw te Amsterdam.¹⁵ Overvoorde, die ook deze vergadering presideerde, zei, aldus het verslag, 'ongeveer' het volgende: 'De wenschelijkheid zelf van den bond behoef ik hier zeker niet nader te ontvouwen. Ik wees reeds de vorige maal op enkele punten en de recente litteratuur, die van na onze eerste vergadering, is rijk aan nadere aanwijzingen. Ik wijs U slechts op den belangrijken strijd over de positie van beheerders van rijksverzamelingen en den ontredderden toestand, waarin enkele collecties gelaten worden. Een enkele zinsnede uit het verslag van het Rijksmuseum van natuurlijke historie is hier voldoende. De begrootingsdebatten in de kamer geven reden tot verbazing en teleurstelling. Nagenoeg alle posten in het belang van de oudheidkundige studiën werden besnoeid of geschrapt; de voortgang van de restauratie van de kerk te Arnhem werd gestuit; de verhoogde post voor aankopen in verband met de belangrijke te verwachten veiling der verzameling te Heeswijk werd op den ouden voet teruggebracht en het bekende potje van den heer De Stuers werd gehalveerd, waardoor weder vele kleinere restauraties worden uitgesteld of in het ongereede gebracht. Een groot veld van werkzaamheid wacht hier den nieuwen bond om ons volk te doordringen van het nut der musea en de plicht om ook aan de ontwikkeling van de kunstnijverheid meer de hulpmiddelen te verschaffen voor de aanschouwing van het goede en edele uit den gouden tijd van ontwikkeling van het handwerk. Zeer juist is dit door een der medeleden van onze voorloopige commissie in een artikel in een onzer bladen uiteengezet. Waar de musea slechts zijn verzamelingen van voorwerpen

wier eenige waarde zetelt in den historischen band, die deze bindt aan beroemde personen of belangrijke gebeurtenissen, is beperking plicht, zoolang tal van sociale hervormingen wachten op de financieele mogelijkheid van uitvoering, doch waar deze musea worden de school voor een nieuw opbloeiend kunsthandwerk, daar mag men de middelen niet onthouden. Het is een roem voor Nederland te kunnen wijzen op de hooge plaats door vele eeuwen ingenomen op het gebied van kunst en kunstnijverheid, doch deze roem op wat was, gaat gepaard met te grooter schande door wat is, wanneer de na-zaat de kracht en de belangstelling mist om de nog bewaarde kunstwerken in eere te houden en althans niet een belangrijk deel tracht te verdedigen en voor ons land te verzekeren tegen de pogingen van andere rijken, waar men een ruimeren blik heeft voor de veredelende kracht, uitgaande van elk kunstwerk, bezielend werkend op het scheppend vermogen van den ontwikkelden beschouwer'.

De vergadering, ook bijgewoond door De Stuers, ging akkoord met een voorstel van de heer W. Croockewit WAZn. om 'Nederlandsch' voor 'Oudheidkundigen Bond' te plaatsen. De heer Meijer deed een hernieuwde poging om in de doelstelling het streven naar een wet op de monumenten opgenomen te krijgen. De heer De Stuers stelde voor te lezen: 'en het uitlokken van de vereischte maatregelen'. Het amendement van de heer Meijer werd met 5 tegen 16 stemmen verworpen. Het amendement-de Stuers haalde het met 11 tegen 10 stemmen. Nadat nog over enkele punten was gediscussieerd, stelde de vergadering de statuten vast. Tot bestuursleden van de nieuwe bond werden de heren B.W.F. van Riemsdijk (voorzitter), J.C. Overvoorde (secretaris), J.A. Feith (penningmeester), S. Muller en F.J.J.M. van Rijckevorsel gekozen. De redactie van het uit te geven bulletin werd in handen gelegd van de heren E.W. Moes, A. Pit en Overvoorde. De statuten verkregen Koninklijke goedkeuring bij KB van 16 mei 1899, nr. 10. H.M. Koningin Wilhelmina aanvaardde het Beschermvrouwschap op 19 juli 1901.

Op 12 februari 1899 kwam het bestuur voor de eerste maal in vergadering bijeen en wel ten huize van Van Riemsdijk te Amsterdam. Overvoorde formuleerde een vijftal actiepunten, die richting gaven aan het optreden van de Bond in zijn eerste fase:

1. De verwerping en besnoeing der credieten voor aankoop van oudheden volgens het amendement van de heer De Savornin Lohman. Hierover wordt besloten zich per adres tot de beide kamers te wenden. Mr Muller wenscht hierbij speciaal te protesteren tegen de opvatting van Lohman als zouden oudheden geen kunstwaarde hebben. Hij wenscht juist te wijzen op het belang der aankopen als voorbeeld voor de herlevende kunstnijverheid. Jhr. Van Riemsdijk wenscht hiernaast ook te wijzen op het belang voor de kennis der historie en de zeden en gewoonten.
2. De verwerping en besnoeing van credieten voor restauratie van monumenten. Jhr. Van Riemsdijk wijst op de wenschelijkheid ook hiervoor zich tot de kamers te wenden. Mr Muller toont aan dat men zich moeilijk kan mengen in

de beoordeling van het belang der ontworpen restauraties en wenscht slechts het algemeen praktisch belang der herstellingen in het licht te stellen. Mr Feith betwijfelt de waarde van eene restauratie van den toren te Arnhem. Waar thans toch geen nieuwe credieten zullen verleend worden, wil hij wachten tot de nieuwe begroting. Men kan dan tijdig inlichtingen inwinnen en zich zoo noodig tot regeering of kamers wenden. Er wordt besloten met dit adres te wachten tot de begroting.

3. De aanslag van oudheden in het meubilair voor zooverre zij zijn tentoongesteld. Mr Overvoorde wijst op de tegenstrijdigheid waar men antiquiteiten belast en schilderijen vrij laat waardoor het zich ontdoen van kostbare oudheden en verkoop naar het buitenland wordt in de hand gewerkt. De aanslag is ook hierdoor af te keuren dat de wet ontduiking gemakkelijk maakt door particuliere musea en antiquiteiten achter gordijntjes vrij te stellen. De wenschelijkheid om hierover zich tot de kamers te wenden wordt algemeen gedeeld, doch men wenscht dit punt thans aan te houden om niet door teveel te kloppen de kamers doof te maken.
4. De besnoeing van het zoogenaamde potje van De Stuers. Men acht algemeen de beperking te betreuren, doch wenscht zich hierover niet te uiten, daar feitelijk dit potje administratief niet te verdedigen is.
5. Het uitsluiten van aanteekenen van oudheden en schilderijen in de internationale overeenkomst betreffende het goederenvervoer. Jhr. Van Riemsdijk wijst op de wenschelijkheid om alle invoeren voor rijksmusea vrij van rechten te verklaren. Dit punt wordt echter, in verband met de reeds bestaande vrijdommen te speciaal geacht'.

Op basis van deze actiepunten ging de jonge Bond aan de slag.

Doelstellingen en leden

Om duidelijk te maken hoe de Bond zich ontwikkelde van de bestuurdersorganisatie, die Overvoorde voor ogen stond tot een door leden gedragen organisatie vermeld ik de doelstellingen, zoals die in 1899 werden geformuleerd, en zoals die sedert 1967 luiden:

1899: de Bond stelt zich ten doel:

- a. de bevordering van de gemeenschappelijke belangen van oudheidkundige vereenigingen en musea;
- b. het bevorderen van eenheid in de regeling der musea en in de maatregelen in het belang der oudheidkunde door de besturen van oudheidkundige verenigingen en beheerders van museums te nemen;
- c. de medewerking tot behoud en goede verzorging van monumenten en belangrijke oudheden buiten de musea;
- d. het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij.

Hij tracht dit doel te bereiken door:

- a. besprekingen op de bijeenkomsten;
- b. oudheidkundige excursies;

- c. het door woord en geschrift vestigen van de aandacht van autoriteiten en particulieren op verwaarloosde en bedreigde belangen;
- d. het verzamelen van gegevens over Nederlandsche monumenten en oudheden en over den staat, waarin deze zich bevinden en het uitlokken van maatregelen tot verbetering daarvan;
- e. het uitgeven van een bulletin als orgaan van den Bond;
- f. en verder door alle gepaste en wettelijke middelen.

Leden van de Bond kunnen zijn:

1. oudheidkundige en aanverwante instellingen, mits zelve rechtspersoonlijkheid bezittende, en beheerders – mits natuurlijke of rechtspersonen zijnde – van zoodanige openbare verzamelingen en openbare ambtenaren wier werkring ligt op oudheidkundig gebied;
2. zij die gequalificeerd zijn als leden van eene commissie van beheer van een oudheidkundig of aanverwant museum of als bestuursleden van eene zoodanige vereeniging, die wegens het niet bezitten van rechtspersoonlijkheid geen lid van den bond kan zijn. Wanneer meerdere personen gequalificeerd (zijn) als lid van een zelfde commissie van beheer of van een zelfde bestuur lid worden, betalen zij desverlangd te zamen slechts die van de leden bepaalde contributie, doch brengen dan te zamen ook slechts eene stem uit en ontvangen slechts één exemplaar van het bulletin.

Het Bestuur beslist onder beroep op de Algemeene Vergadering of de vereischten voor het lidmaatschap aanwezig zijn.

1967

De vereniging stelt zich ten doel het verzamelen van kennis omtrent, het wekken en onderhouden van belangstelling en het bevorderen van de zorg voor de onroerende monumenten van de Nederlandse kunst- en beschavingsgeschiedenis in ruime zin door:

- a. het uitgeven van een nieuwsbulletin en van een wetenschappelijk orgaan;
- b. het uitgeven of het bevorderen van de uitgave van een repertorium van geschriften betreffende Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst en van andere publicaties;
- c. het ijveren voor het in goede staat brengen of houden van monumenten en stads- en dorpsgezichten;
- d. het houden van bijeenkomsten;
- e. het organiseren van excursies;
- f. samenwerking met verenigingen en instellingen, die een verwant doel nastreven;
- g. andere wettige middelen, die aan het doel bevorderlijk kunnen zijn.

De vereniging kent:

1. gewone leden zijn alle natuurlijke of rechtspersonen die zich voor het lidmaatschap aanmelden bij de secretaris;
2. begunstigers;
3. ereleden.

Wie waren de eerste bestuursleden van de Bond?

Er is in de loop der jaren in het Bulletin dan wel het Oudheidkundig Jaarboek het nodige gepubliceerd over de personen, die aan de wieg stonden van de Bond. Bij hun overlijden verschenen in het Bulletin steeds goed en vaak zeer persoonlijk geschreven In memoriams, zoals het weemoedige en fijnzinnige artikel, dat dr E.J. Haslinghuis publiceerde naar aanleiding van het overlijden van Overvoorde in 1930. Ook in de artikelen, die ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de Bond werden gepubliceerd, kan men gegevens over deze personen en de wijze, waarop zij te werk gingen, aantreffen.¹⁶

Dr H.E. van Gelder, van 1909 tot 1913 secretaris van de Bond, publiceerde in het jubileumnummer van 15 januari 1959, toen de Bond 60 jaar bestond, zijn artikel 'Parade der Pioniers'. Daarin haalt hij onder het aan De Schoolmeester ontleende motto 'Ziet gij die heldenstoet, mijn zoon, die langs de straten wandelt?', zijn herinneringen op aan al die toen, op hemzelf na, niet meer in leven zijnde, zo opmerkelijke figuren, die de Bond zin en inhoud hebben gegeven en daardoor de grondslag legden voor het beleid, zoals dat in de 20ste eeuw op het terrein van de oudheidkunde werd gevoerd. Ik zou kunnen volstaan met een verwijzing naar al deze gedegen, stijlvol en fraai geformuleerde artikelen, die een genot zijn om te lezen. In het kader van deze korte Bondsgeschiedenis lijkt het mij echter toch passend met een enkel woord bij een aantal van de eerste Bondsbestuurderen stil te staan.

Jhr B.W.F. van Riemsdijk (1850-1942), aanvankelijk als ambtenaar op het Ministerie van Binnenlandse Zaken onder De Stuers werkzaam, volgde op 1 mei 1888 dr A. Bredius op als onderdirecteur van het Nederlands Museum van Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. In 1895 werd hij benoemd tot directeur van dit museum en in 1898 tot hoofddirecteur van het Rijksmuseum. Van Riemsdijk bleef tot 1 januari 1922 in functie. Het voorzitterschap van de Bond vervulde hij van 1899 tot 1909. Voor de 'standing' van de Bond, die 'erin' moest komen, was het, aldus Van Gelder in 1959, van groot belang, dat de hoofddirecteur van het Rijksmuseum met bijzonder veel relaties bereid gevonden kon worden dit voorzitterschap op zich te nemen. In een briefje aan Overvoorde in 1900 schrijft hij naar aanleiding van het vertrek van Muller uit het bestuur, dat deze niet is tegen te houden, omdat hij weg wilde gaan als de Bond goed van start zou zijn gegaan. 'Ik ben ook zwanger van dat voornemen' schrijft Van Riemsdijk verder, doch hij bleef voorzitter tot 1909 en bestuurslid tot de Algemene Vergadering in 1922.¹⁷

Mr dr Jacob Cornelis Overvoorde (1865-1930), van moederszijde een afstammeling van de Scheveningse reder Jacob Pronk, studeerde rechten en staatswetenschappen te Leiden. In 1890 werd hij rechtskundig ambtenaar aan het Utrechtse gemeentearchief, waar hij onder leiding van mr S. Muller werd opgeleid tot archivaris. Op 1 mei 1891 promoveerde hij op 'De ontwikkeling van den rechtstoestand der vrouw volgens het oud-germaansche recht en oud-nederlandsch recht'. Na zijn benoeming in 1892 tot archivaris van

Dordrecht ging hij zich met succes inzetten voor een betere huisvesting van het archief, want in 1894 verhuisde het archief van de stadhuiszolder naar een pand aan het Grotekerksplein. Nog maar nauwelijks in Dordrecht aangesteld nam hij samen met de Dordtse kunstverzamelaar mr S. van Gijn en de kunstschilder Bas Veth het initiatief om een oudheidkundige vereniging – Oud-Dordrecht – in het leven te roepen. Ook was hij de drijvende kracht achter de Vereniging tot instandhouding van oude gebouwen te Dordrecht, die de eerste monumentenlijst van Dordrecht opstelde. In 1902 werd Overvoorde tot gemeentearchivaris van Leiden en tevens tot waarnemend conservator van het Stedelijk Museum de Lakenhal benoemd. Met prof. dr P.J. Blok richtte hij in 1902 de Vereniging Oud Leiden op. Als lid van de in 1903 ingestelde Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst leverde hij een groot aandeel aan de totstandkoming van de delen Zuid-Holland (1915), Noord-Holland (1921) en Zeeland (1922). In 1910 maakte hij een wereldreis, waarbij hij ondermeer de VOC-nederzettingen in wat toen nog Nederlands-Indië heette, bezocht. Op basis van de tijdens deze reis opgedane ervaringen bracht hij aan de Nederlandse regering een rapport uit over de toestand, waarin de VOC-monumenten verkeerden. Het resultaat was, dat in 1913 een oudheidkundige dienst in Nederlands-Indië werd opgericht. Tijdens de feestelijke viering van het 25-jarig bestaan van de Bond in 1924 in de Ridderzaal te Den Haag werd hij benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. Zijn naam en waar hij voor stond worden levend gehouden door de na het overlijden van mevrouw Johanna Overvoorde-Gordon in 1959 in het leven geroepen Stichting Mr Dr J.C. Overvoorde in het belang der Monumentenzorg, die op bescheiden schaal subsidies geeft voor de beschrijving van monumenten. De KNOB heeft nog steeds het recht een bestuurslid van deze stichting aan te wijzen. Overvoorde en zijn vrouw gebruikten het in 1912 in hun opdracht door architect Jos.Th.J. Cuypers gebouwde landhuis De Pauwhof te Wassenaar als buitenhuis. Vanaf 1940 tot voor enkele jaren functioneerde De Pauwhof, beheerd door de Overvoorde-Gordonstichting, als internationaal cultureel centrum en verleende gastvrijheid aan kunstenaars en beoefenaars der wetenschap om zich in een rustige omgeving aan hun scheppende arbeid te kunnen wijden. Ook in het bestuur van deze stichting had steeds een vertegenwoordiger van de KNOB zitting.¹⁸

Mr Johan Adriaan Feith (1858-1913; sedert 1905 jonkheer), gepromoveerd in 1885 op *'Het gericht van Selwerd'*, volgde in 1892 zijn vader H.O. Feith op als rijksarchivaris in Groningen. In 1894 stichtte hij het Groninger Museum van Oudheden. Op 15 juni 1904 trad hij af als penningmeester van de Bond.¹⁹

Mr Samuel Muller (1848-1922), een zoon van de Amsterdamse antiquaar en bibliograaf Frederik Muller, promoveerde in 1872 op *'Mare clausum; een bijdrage tot de geschiedenis der rivaliteit van Engeland en Nederland in de 17de eeuw'*. In 1874 werd hij benoemd tot gemeentearchivaris van

Utrecht, welke functie hij vanaf 1879 combineerde met het rijksarchivarisschap in de provincie Utrecht. In opdracht van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, welke organisatie door hem werd voorgezeten van 1893 tot 1910 en van 1913 tot 1920, stelde hij samen met R. Fruin Th.Azn. en J.A. Feith de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven samen. Zijn in 1899 geuite wens alle Utrechtse oudheidkundige verzamelingen in één gebouw onder te brengen ging in vervulling, toen in 1921 het Centraal Museum zijn deuren opende. Muller maakte slechts een jaar deel uit van het bestuur van de Bond, maar aan andere activiteiten en aan het Bulletin verleende hij jarenlang medewerking.²⁰

Jhr mr F.J.J.M. van Rijckevorsel (1858-1935), secretaris van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, was van 1915 tot 1931 lid van het Gedeputeerde Staten van deze provincie. In 1909 trad Van Rijckevorsel uit het bestuur.

Frederic Adolph Hoefler (1850-1938) was militair van professie. Nadat hij vanwege een ongeval was afgekeurd, was hij van 1895 tot 1931 onbezoldigd archivaris van zijn woonplaats Hattem. Te zelfder tijd was hij directeur van het Provinciaal Overijsselsch Geschiedkundig Museum te Zwolle, dat hij in 1905 wist onder te brengen in het fraaie pand aan de Melkmarkt, waarin het nu nog gevestigd is. Hoefler had zitting in het bestuur van de Bond van 1900 tot 1929. Voorts was hij van 1903 tot 1929 lid van de Rijksbeschrijvingscommissie, als hoedanig hij zich in het bijzonder bezighield met de beschrijving van de Bommelerwaard. Uit eigen middelen kocht en restaureerde hij het kasteel de Doorwerth, waarin hij een collectie wapens en militaria onderbracht. De collectie van dit in 1913 opgerichte Nederlandsch Artilleriemuseum vormde later de basis voor het Koninklijk Nederlands Legeren Wapenmuseum 'Generaal Hoefler' in het Pesthuis te Leiden. In 1986 werd het Legermuseum verplaatst naar het Armamentarium, Korte Geer 1 te Delft. Hoefler was in 1897 medeoprichter van Gelre en ijverde voor de totstandkoming van een Openluchtmuseum, in 1918 in Arnhem gerealiseerd, door het oprichten van een Vereniging voor Volkskunde. Hoefler heeft tal van publicaties over historische onderwerpen op zijn naam staan.²¹

Dr Adriaan Pit (1860-1944) werd in 1894 onderdirecteur van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst. In 1898 werd hij tot directeur benoemd als opvolger van Van Riemsdijk. In 1909 verleende de Rijksuniversiteit Utrecht hem een eredoctoraat. In 1917 vroeg hij ontslag. Pit, een afstammeling van Jan van Riebeeck en gehuwd met de schrijfster Carry van Bruggen, was redacteur van het Bulletin 'van het eerste uur' en had zitting in de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.²²

Ernst Wilhelm Moes (1864-1912) werd in 1890 onderdirecteur van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, in 1898 onderdirecteur van het Rijksprentenkabinet en in 1903 directeur van dit onderdeel van het Rijksmuseum. Zijn publicatie in twee delen, *Iconographia Batava*, verschenen in 1897 tot 1905, wordt nog steeds geraadpleegd. Verder heeft hij tal van publicaties o.a. in Oud-Holland alsmede een bio-

grafie van Frans Hals op zijn naam staan. Hij was medeoprichter van Amstelodamum en Heemschut en speelde een grote rol in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en in de Vereniging Rembrandt. Ook Moes maakte vanaf het begin deel uit van de redactie van het Bulletin.²³

Dr Hendrik Enno van Gelder (1876-1960), een kleinzoon van Nicolaas Beets, was van 1906 tot 1923 gemeentearchivaris van Den Haag en in 1912 tijdelijk directeur van het Haags Gemeentemuseum. Van 1918 tot 1941 was hij directeur van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen in Den Haag, onder welke dienst het Haags Gemeentemuseum ressorteerde. Van Gelder is de grondlegger van het huidige Gemeentemuseum, waarvoor het door dr H.P. Berlage ontworpen gebouw in 1935 werd geopend. Van 1909 tot 1913 was hij secretaris van de Bond, later redacteur van het Bulletin. Van Gelder – auteur van talloze publicaties – speelde een grote rol in de museumdiscussie binnen de Bond.²⁴

De eerste 25 jaar: 1899-1924

Activiteiten

In de loop van 1899 traden 17 verenigingen, 9 persoonlijke leden en 30 corresponderende leden toe de Bond toe. De wijze, waarop de Bond ging functioneren, kreeg al direct een vast patroon: jaarlijks een algemene ledenvergadering (later tweemaal per jaar) met een voordracht, een veelal meerdaagse excursie en twee- of driemaal per jaar een bestuursvergadering. De aangesloten oudheidkundige en museale organisaties en de corresponderende leden zorgden ervoor, dat het bestuur werd geïnformeerd over ontwikkelingen, die de aandacht van het bestuur behoefden, en die in een aantal gevallen tot actie leidden. Later werden tijdens de algemene ledenvergaderingen – soms waren buitengewone algemene ledenvergaderingen noodzakelijk – stellingen en pre-adviezen verdedigd, op basis waarvan de Bond een standpunt formuleerde. Er was dus sprake van een eenvoudige, doch doeltreffend functionerende structuur in een tijd, waarin het communiceren nog vooral per brief ging.

Het eerste concrete punt, dat het bestuur zou bezighouden, was het voornemen van de kerkeraad de Nieuwezijds kapel aan het Rokin te Amsterdam te slopen. In een ingezonden stuk in het *Handelsblad* van 24 december 1899 vestigde het bestuur de aandacht hierop, sprak van een daad van vandalisme, als het zo ver zou komen, en pleitte voor behoud en herstel.

De eerste algemene ledenvergadering vond te Utrecht plaats met architect Jos.Th.J. Cuypers als spreker over het kasteel De Haar.²⁵ Tijdens de tweede algemene ledenvergadering op 25 juni 1900 te Dordrecht stelde dr C. Hofstede de Groot een viertal punten aan de orde, die ook later nog een rol zullen spelen:

'1. vele oude legaten en stichtingen bevatten goed bedoelde doch thans verouderde bepalingen, die het nut van instelling of legaat onnoodig beperken. Zoo het slechts twee dagen per maand openstellen en het verbod van verkoop van doubletten bij het museum Meermanno-Westreenianum,

de onsplitsbaarheid der collectie Van der Hoop, de verouderde prijsvragen van de legaten Hoeufft en Buma enz. Zoude er geen middel te vinden zijn om deze bepalingen na 50 of 100 jaar te herzien, zonder dat aan de erfgenamen hierdoor een aanspraak gegeven werd wegens handelingen in strijd met de aan legaat of stichting verbonden voorwaarden?

2. de rijksmusea bevatten tal van schilderijen van meer plaatselijk belang, of doubletten die meer nut zouden stichten bij inbruikleening aan kleinere musea. Dit geschiedt nu reeds in Duitschland en Frankrijk en werd door den directeur van 't Mauritshuis voorgesteld doch door de regering geweigerd. Wanneer de Bond hierop aandringt en aanvragen der kleinere musea steunt, ware ook voor ons land wellicht hierin een van ruimer inzicht sprekende beslissing te verkrijgen;
3. op het gebied der beschrijving van monumenten wordt bij ons te weinig gedaan, ook hier kan den Bond den stoot geven;
4. het is wenschelijk dat de staat het verbod van overschrijving der budgetten voor staatsmusea opheft, daar dit den beheerders vaak dwingt tot kleine, ongewenschte aankopen en hen groote aankopen belet'.

In de tweede jaargang van het Bulletin stelde Overvoorde in een tweetal artikelen de 'Bescherming van monumenten', het onderwerp van zijn voordracht tijdens de derde ledenvergadering op 22 juni 1901 te Edam, aan de orde. In oktober wendde het bestuur zich vervolgens tot H.M. de Koningin met het voorstel van staatswege een commissie in te stellen voor het inventariseren en beschrijven der uit bouwkundig of historisch oogpunt belangrijke bouwwerken in Nederland en om middelen aan te geven om deze voor ondergang te behouden. Op 2 november ging het bestuur op bezoek bij de Minister van Binnenlandse Zaken, dr Abr. Kuyper, om het voorstel toe te lichten. De minister betuigde zijn sympathie maar zag geen mogelijkheid daarvoor middelen beschikbaar te stellen. Wel zou de minister graag de beschikking krijgen over een rapport over de problematiek. Bij KB van 21 juni 1902, nr. 63, werd vervolgens gevolg gegeven aan het verzoek van de Bond daartoe een subsidie toe te kennen van fl. 500,-. De daarop gevolgde instelling bij KB van 7 juli 1903 van de beoogde Rijkscommissie 'tot het opmaken en uitgeven van eene inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst' mag geheel op het conto van de Bond worden geschreven. Hofer, Muller en Overvoorde traden als lid tot deze commissie toe, die onder leiding werd gesteld van dr P.J.H. Cuypers (afb. 2).²⁶

De Stuers zag de Bond en het Bulletin al direct als goede instrumenten om de aandacht te vestigen op 'verwaarloosde en bedreigde belangen'. En zo stelde hij het verwaarlozen en als magazijn verhuren van de Broerekerk te Bolsward aan de kaak. Het vernietigen van dit voormalige kerkgebouw zou een daad van vandalisme zijn, aldus De Stuers, die 'herstelling zeer goed mogelijk achtte wat het tot een allerschierachtigst gebouw zou maken'.²⁷ Op 6 november 1901 voldeed

Afb. 2. Dr. P.J.H. Cuypers op gevorderde leeftijd (foto RDMZ, z.j.).

de Bond aan een verzoek van het Friesch Genootschap adhesie te betuigen aan een tot H.M. de Koningin gericht adres om te waken voor het behoud van dit kerkgebouw. Het gebouw werd kort nadien gerestaureerd.²⁸

Om een indruk te geven van de wijze, waarop de secretaris van de Bond, Overvoorde, een adres formuleerde, volgt hier de tekst van het adres, dat het bestuur op 22 maart 1902 aan de Minister van Binnenlandse Zaken deed uitgaan over de Martinikerk te Franeker: 'dat de Kerkvoogden van de Nederlands Hervormde kerk te Franeker voornemens zijn de fraaie Martinikerk te ontsieren en te bederven door in de Noordelijke zijbeuk twee kamers te bouwen met muren, vloeren en plafond ten behoeve van vergaderingen; dat fl. 19.000,- is gegeven om het in zijn vorigen luister te herstellen en het dus niet aangaat dat Kerkvoogden de met zorg

uitgevoerde restauratie door zulk een uitbouwsel bederven; redenen waarom het bestuur met gepasten vrijmoedigheid aandringt maatregelen te nemen om het plegen van een dergelijk vandalisme te beletten'.²⁹ Het lijkt wel of Alberdingk Thijm nog aan het woord is.

De Stuers riep ook de hulp van de Bond in om bij het gemeentebestuur van Den Haag te protesteren tegen het voornemen een telefoonstelling te plaatsen op het dak van de Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg. Naar aanleiding van de brief van de Bond van eveneens 22 maart 1902 schreef het gemeentebestuur al op 14 april, dat was afgezien van dit voornemen en dat men een andere plaats zou zoeken voor de telefoonstelling.

Nadat het corresponderende lid uit de Zaanstreek, de heer G.J. Honig, zijn bezorgdheid in het Bulletin in 1901 had geuit

over het behoud van het raadhuis te Jisp, ging er in april 1903 een adres uit om daarvoor te pleiten. Op 26 mei 1905 berichtten Burgemeester en Wethouders van Jisp onder dankzegging voor de door de Bond verleende hulp dat de restauratie van het gemeentehuis tot stand was gekomen.

Ook de archeologie komt al spoedig in het beeld van de Bond: op 9 juli 1904 spreekt prof. dr A.E.J. Holwerda tijdens de algemene vergadering in Leiden over de reorganisatie van het Museum van Oudheden. De vergadering stemde in met een voorstel van Overvoorde een commissie te benoemen om een lijst met verklaring van de Nederlandse termen op bouwkundig gebied op te maken. Deze commissie, waarin het bestuur Van Riemsdijk, Ad. Mulder, dr A. Beets, Hoefler en V.G.A. Bosch benoemde, bleef tot 1920 bestaan en werd op het laatst terzijde gestaan door dr E.J. Haslinghuis.³⁰ Haslinghuis zette het werk van de commissie voort. Zijn *Bouwkundige Termen; woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis* zag pas in 1953 het licht.³¹

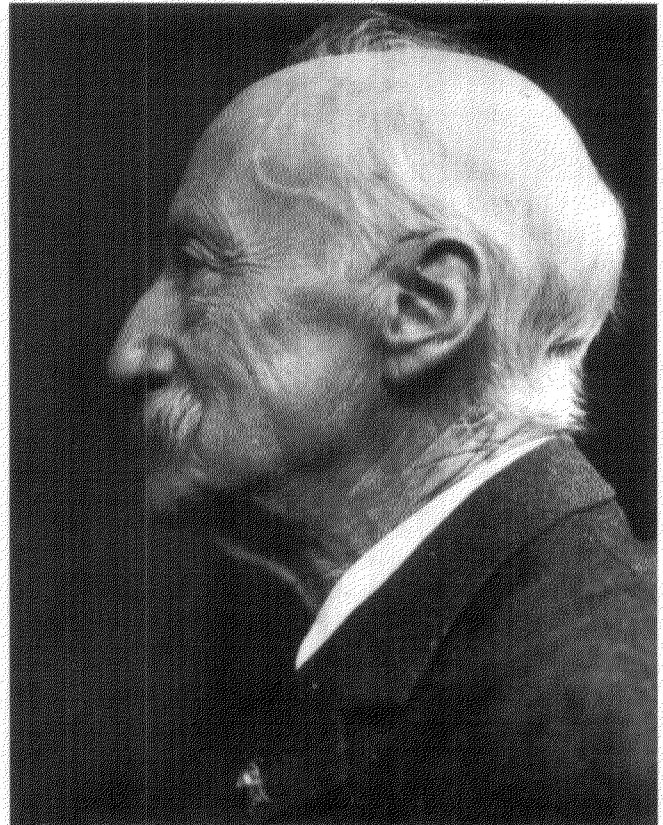
Op 6 juli 1907 kwam men in Kampen bijeen. Het was wederom Overvoorde, die voorstelde een commissie in te stellen om met het Instituut voor Nederlandsch-Indië gegevens te verzamelen over de gebouwen van de V.O.C. en de W.I.C. in Nederland met afbeeldingen en beschrijvingen. Aldus werd besloten. Vele jaren lang is deze commissie onder voorzitterschap van prof. mr J.E. Heeres en verder bestaande uit Overvoorde, J.W. Frederiks (afb. 3) en Van Riemsdijk hiermee bezig geweest. Eerst in 1928 zag de publicatie *De gebouwen van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie in Nederland* het licht met een inleiding van de hand van Overvoorde en P. de Roo de la Faille.³²

In Kampen werd voorts besloten uitvoering te geven aan een voorstel van Overvoorde – als vervolg op de in Edam gevoerde discussie – een commissie te benoemen om na te gaan welke wettelijke maatregelen in ons land genomen kunnen worden tot bescherming van 'den Vaderlandschen monumenten'. Daarbij zouden punten als het klasseren van monumenten, toezicht op met subsidie gerestaureerde en op de in bezit van openbare lichamen zijnde monumenten, een regeling voor rooilijnen in verband met bestaande monumenten en het toezicht op opgravingen aan de orde moeten komen. In deze commissie onder voorzitterschap van De Stuers namen mr M.I. Duparc, mr S. Gratama, prof. mr W.L.P.A. Molengraaff, Overvoorde, jhr mr A.F.O. van Sasse van Ysselst en prof. dr C.W. Vollgraaf zitting. Het secretariaat werd in handen van dr J. Kalf gelegd.

De Bond zette met een buitengewone vergadering op 21 februari 1908 in het Muntgebouw te Amsterdam alles op alles om de nu al jaren dreigende sloop van de Nieuwezijds kapel aan het Rokin af te wenden. Men sprak weer van een daad van vandalisme en besloot tot een adres. Jan Kalf stelt als compromis voor alleen het schip te behouden³³, maar het is allemaal tevergeefs. De kerkeraad had definitief tot sloop besloten en nog in 1908 werd daaraan uitvoering gegeven.

Voorts besloot het bestuur over te gaan tot de uitgave van een *Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* als voortzetting van het in 1907 verschenen Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de Geschiedenis des Vaderlands, uitgegeven in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, naar de bewerker bekend als het Repertorium van Petit. Op dit in 1908 verschenen Repertorium volgden negen supplementen, waarmee de tijdschriftartikelen tot en met 1922 werden verwerkt.

Tijdens de algemene ledenvergadering te Alkmaar op 9 juli 1909 volgde Overvoorde Van Riemsdijk op als voorzitter. Dr H.E. van Gelder trad aan als secretaris. Bij zijn 10-jarig bestaan telde de Bond 33 verenigingen als lid, alsmede 33 persoonlijke en 333 corresponderende leden. Adressen in dat jaar gingen uit aan het gemeentebestuur van Utrecht om te pleiten voor het geven van een museale bestemming aan het voormalige St. Catharinaklooster aan de Lange Nieuwstraat en aan de Tweede Kamer met het verzoek goedkeuring te onthouden aan de verkoop van het Arsenaal aan het Waterlooplein te Amsterdam aan de Beurs voor de Diamanthatel. Het grote gezelschap, dat op 22 april 1910 bijeen kwam in Pulchri Studio te Den Haag om te praten over het rapport

Afb. 3. Dr. J.W. Frederiks, zakenman en collectionneur die in 1912 promoveerde op de dissertatie *Monumentenrecht* (foto RDMZ, z.j.).

over de wettelijke monumentenbescherming, dat was opgesteld door de in 1907 in Kampen ingestelde commissie, nam met algemene stemmen een motie aan, die luidde: 'De buitengewone vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, bijgewoond door vertegenwoordigers van tal van vereenigingen tot bevordering van bouw- en schilderkunst, van oudheidkunde en geschiedenis, van touristen- en vreemdelingenverkeer en door een groot aantal belangstellenden, gehoord de uiteenzetting door de heeren De Stuers, Gratama, Vollgraff, Kalf en Berlage gegeven van de voorstellen belichaamd in het aan den Oudheidkundigen Bond uitgebrachte Rapport in zake wettelijke bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst, betuigt hare instemming met het streven naar eene zoodanige regeling en verzoekt het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond om bij de Regeering krachtig aan te dringen op het spoedig ontwerpen eener wet in overeenstemming met de hoofdbeginselen in bovengenoemd rapport aangegeven'.³⁴

1910 was ook overigens een belangrijk jaar in het bestaan van de Bond. Immers, in de Algemene Vergadering, die op 8 juli werd gehouden in Gouda, werd gesproken aan de hand van pre-adviezen van Jos.Th.J. Cuypers en prof.dr W. Vogelsang over het vraagstuk van de restauratie der monumenten. In de commissie om daarvoor (grond)beginselen vast te stellen, werden P.J.H. Cuypers, Jos.Th.J. Cuypers, De Stuers, W. Kromhout, K.P.C. de Bazel, Kalf en J. Gratama als secretaris benoemd. Van bestuurszijde zouden aan de besprekingen Van Riemsdijk, Overvoorde en Vogelsang, inmiddels benoemd tot voorzitter van de Bond, die ook als voorzitter van de commissie zou gaan optreden, deelnemen. De Bond protesteerde met succes tegen het voornemen het Reventer, het refectorium van het in 1308 gestichte Bethlehemse klooster te Zwolle, te slopen, waarbij werd gewezen op het belang van vooral het traporentje. Bestuurslid Hoefer had al over de zorgelijke situatie geschreven.³⁵ Ook een goed bericht: Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland deelden mee dat zij, daarmede gevolg gevend aan een verzoek van de Bond, aan de Historische Vereniging Oud-Gorcum fl. 1.500,- beschikbaar zullen stellen voor de restauratie van het huis 'Dit is in Bethlehem' aldaar.³⁶ En het gemeentebestuur van Alkmaar berichtte, dat het, daarmede eveneens gevolg gevend aan een verzoek van de Bond, niet zal overgaan tot demping van het grachtje De Kooltuin.

1911 was voor de Bond al evenzeer een belangrijk jaar. Op 26 januari verdedigde dr C. Hofstede de Groot, in Utrecht sprekend over de museumbudgetten, de volgende stellingen, die deels een uitwerking zijn van zijn in 1900 geponeerde stellingen:

'1. De beteekenis van eene openbare Verzameling van Schoone Kunsten en dus ook het nut, dat zij sticht, wordt bepaald door de meesterwerken van den eersten rang die zij bezit, niet door haren omvang, noch door het aantal middelmatige stukken. De spreker merkt hierbij ietwat spottend op het *nut* niet op den voorgrond te plaatsen, waarvoor onze landgenooten nu eenmaal gevoeliger zijn dan voor het *genot*.

2. Het behoort tot de taak van den Nederlandschen Staat in zijne openbare verzamelingen van schoone kunsten in de eerste plaats de meesterwerken op het gebied der Nederlandsche schilder-, teeken-, prent-, beeldhouw-, penning- en medailleerkunst, alsmede der verschillende uitingen van nationale kunstnijverheid zoo volledig en zoo representatief mogelijk bijeen te brengen.
3. Bovendien groepeerde men om deze meesterwerken buitenslandsche kunstwerken en kunstwerken van minder hoogen rang, van baanbrekende voorgangers en talentvolle tijdgenooten en navolgers; deze beide categorieën enerzijds om het belang, dat deze op zich zelf hebben, anderzijds om daardoor aanschouwelijk voor te stellen hoezeer de groote meesters uitblinken, hoe ze op hunne hoogte gekomen zijn, en welken invloed zij hebben uitgeoefend.
4. De tegenwoordig op de Staatsbegroting voor de aanvulling onzer musea toegestane bedragen zijn op verre na niet voldoende om de daarin nog bestaande leemten aan te vullen.
5. De meening uitgesproken door den Minister van Binnenslandsche Zaken³⁷ in zijne Memorie van Antwoord, Staatsbegroting 1911, blz. 76: 'dat onze musea nog niet het peil zouden hebben bereikt, waarop de aankoop van hoogst kostbare voorwerpen zoude verantwoord zijn' gaat van eene onlogische grondgedachte uit. Een goed beheer brengt niet mee, dat men van het kleine uitga en eerst na completering daarvan opklimme tot het meer belangrijke, doch dat men in de eerste plaats het meest belangrijke trachte te verwerven.
6. Het heerschende stelsel, waaronder alle toegestane, doch in den loop des jaars niet opgebruikte credieten bij het einde daarvan in 's Rijks schatkist terugvloeien, is verwerpelijk, aangezien het in vele gevallen leidt tot aankoop van niet- of slechts in de tweede of derde plaats wensche lijke kunstwerken'.

Hofstede de Groot bepleitte bij wet een museumfonds te scheppen, waarin de jaarlijks toegestane bedragen zouden kunnen worden opgepot. 'Het is niet wenschelijk dit fonds voor alle musea van kunst gemeenschappelijk te maken, wel daarentegen aan iedere directie, overeenkomstig de bestaande bepalingen, de beschikking te laten over het aan de inrichting onder haar beheer toegestane crediet en de daaruit in het fonds gestorte overschotten. Als voorbeeld van een voor de tot standkoming van dit fonds noodzakelijke wet kan overeenkomstig gewijzigd de Wet op het Vestingsfonds dienen', stelde Hofstede de Groot.³⁸

De museale problematiek bleef de Bond de komende jaren zeer intensief bezighouden. Op 7 juli te Deventer stond dit onderwerp centraal in de voordracht van Moes over de taak der locale musea. Besloten werd een commissie in te stellen om advies uit te brengen over de organisatie van de plaatselijke musea. Deze commissie bestond, toen haar eindrapport *Over hervorming en beheer onzer musea* in 1918 het licht zag, uit Muller, voorzitter, Hofstede de Groot, Pit, J. Veth en Vogelsang. Van Gelder trad op als secretaris.

In 1911 openbaarde zich een tegenstelling in de opvattingen over het restaureren in verband met de restauratie van het kasteel de Doorwerth tussen enerzijds P.J.H. Cuypers en De Stuers en anderzijds Jos.Th.J. Cuypers, Kalf, Van Gelder e.a. Jos. Cuypers verwoordde de tegenstelling tijdens een vergadering van de Vereniging De Doorwerth – door Hoefer in 1909 gesticht met het doel het kasteel te kopen en te herstellen – die op 18 maart 1911 in Musis Sacrum te Arnhem werd gehouden, als volgt: ‘Wenscht men het kasteel de Doorwerth in gansch zijne historische ontwikkeling geheel te bewaren, met vernieuwing der bouwkundige deelen? Of wenscht men het kasteel de Doorwerth zooveel mogelijk terug te brengen in den toestand zooals zich zal hebben voorgedaan in het begin van den XVIIde eeuw, door latere aanbouwen, welke uitwendig onschoon zijn, te amoveeren?’ De adviseurs van de minister, P.J.H. Cuypers en De Stuers, namen het laatste standpunt in. Zij wezen erop dat het niet-aanvaarden van hun standpunt zou betekenen, dat er geen subsidie zou worden toegekend. Er ontstond een felle discussie tussen De Stuers en Kalf. Vervolgens mengde het Bondsbestuur zich in de zaak. De meerderheid van het bestuur steunde het standpunt van Jos. Cuypers en liet de Vereniging De Doorwerth in een brief van 6 mei 1911 weten, dat het gebouw behouden zou moeten blijven zoals het op den duur geworden was. Een gebouw willen brengen in een toestand, waarin het nimmer verkeerd heeft, achtte het bestuur (met uitzondering van Van Riemsdijk) onjuist. ‘Wil het monument waarlijk in ons land de plaats bekleeden die wij wenschen, dat monumenten, zoowel in archaeologisch als in aesthetisch en pedagogisch opzicht behooren in te nemen, dan moet dit beginsel ongeschonden worden aanvaard’, woorden die ongetwijfeld uit de pen van Van Gelder zullen zijn gevloeid.³⁹

De algemene ledenvergadering van de Bond, ook in Musis Sacrum te Arnhem bijeen, discussieerde op 9 juli 1915 over de 32 door de Restauratiecommissie geformuleerde stellingen, die aan de vergadering waren voorgelegd. Ter vergadering krijgt ‘de Heer [Jos.] Cuypers het woord en zet in meesterlijke en piëteitvolle bewoordingen uiteen het conflict tussen de oude en de moderne opvatting, zooals die belichaamd zijn in zijn vader, Dr Cuypers, en hem’. Secretaris Van Gelder stelde met voldoening vast, ‘dat de Commissie de door haar voor het eerst geformuleerde stellingen met groote instemming zag aanvaarden. De historische richting heeft heden eene overwinning behaald, hetgeen voor spreker, als historicus, een aangenaam en geruststellend feit is’. De ‘kunstgevoelige architect’ J. Gratama sluit zich hierbij aan, want ‘de periode 1850-1900 geeft hem eene onaangename aandoening en het lijkt hem wenschelijk te trachten naar eene overwinning over de geheele linie’. Mr J.W. Frederiks vond het echter geen mooie overwinning, aangezien de oppositie niet gehoord is, waarop Kalf opmerkte, dat de heren der oppositie maar ter vergadering hadden moeten komen of iemand afvaardigen.⁴⁰

In december 1917 werden de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van ou-*

de bouwwerken gepubliceerd, met een inleiding van Kalf, die hij aldus besluit: ‘Het is mogelijk, dat een volgend geslacht op zijne beurt erin zal willen verbeteren, maar – tenzij het heel de monumentenzorg-zelve verkeerd zou mogen achten – zal het niet anders dan dankbaar kunnen zijn voor de grondgedachte van ons stelsel: *behouden gaat vóór vernieuwen*’. Afgezien van de inmiddels zeer bejaarde Cuypers en de op 21 maart 1916 overleden De Stuers was ook een man als hun medewerker Adolph Mulder het hiermede van harte oneens. In het Bulletin van 1917 schreef hij over ‘Restauratiën in historischen en zoogenaamden nieuwen stijl’, geschokt als hij was door de restauratie van het westportaal van de St. Jan te Gouda door de ‘nieuwlichter’ W. Kromhout. Er volgde een reactie van Kalf en daarop weer een weerwoord van Mulder,⁴¹ maar het bracht geen wijziging in het standpunt van de meerderheid van de Bond. Het voert té ver hier dieper in te gaan op de strijd, die aan het aanvaarden door de Bond van dit in de Grondbeginselen neergelegde credo is vooraf gegaan. Verwezen moge worden naar de literatuur daarover.⁴²

De Bond maakte aan het gemeentebestuur van Schoonhoven duidelijk, dat geen medewerking zou mogen worden verleend aan plannen van de kerkelijke gemeente de Nederlands Hervormde Kerk en de kerktoren af te breken. Voor wat de kerktoren betreft, zou de gemeente dat kunnen doen door de toren af te staan aan de kerkelijke gemeente. Daartoe zou dus nimmer mogen worden overgegaan.⁴³

Op 4 juli 1912 was de Bond bijeen op het Poptaslot te Marssum. Overvoorde, teruggekeerd van zijn reis naar Nederlands-Indië, trok nog eens krachtig aan de bel over de allerbedroevendste toestand, waarin de monumenten daar verkeren. ‘Er ontbreekt elke belangstelling voor en het instellen van een oudheidkundige dienst is hoogstnoodzakelijk’, is zijn opvatting. Op zijn kernachtige wijze riep Hoefer daarna uit: ‘Men heeft jegens Insulinde op dit gebied den plicht verzaakt; dat verzuim moet hersteld worden’.

De Bond mengde zich vervolgens in de Haagse Schouwburgkwesie door deel te nemen aan een bijeenkomst daarover op 30 september 1912. De Koninklijke Schouwburg aan het Korte Voorhout, een vleugel van het verder niet afgebouwde Paleis Nassau-Weilburg, van 1766 tot 1774 gebouwd naar een ontwerp van Pieter de Swart, en sinds 1804 als schouwburg functionerend, was aan het eind van de 19de eeuw in een zeer slechte staat geraakt. De gemeente overwoog het gebouw te vervangen door een nieuwe schouwburg. Tegen deze plannen werd al jaren actie gevoerd, onder andere door Die Haghe. Het effect van alle acties was, dat de gemeenteraad uiteindelijk besloot de schouwburg grondig te restaureren.

In dat jaar ook diende Minister Regout een wetsontwerp in met door Rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel ontworpen plannen voor de verbouwing van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Aan een in december door de Bond verzonden protest tegen deze verbouwingsplannen verleenden 23 organisaties adhesie. In deze zaak was het vooral weer Van Gelder, die zich het meest inzette voor behoud van het bestaande samen met eigentijdse nieuwbouw, iets waarin hij niet mocht slagen

want, zo schreef hij: 'In stede van zoo levendig afwisselende gevelreeks kreeg men nu de strakgetrokken gebouwen welke quasi-renaissance van een hinderlijke burgerlijkheid is'.⁴⁴

Op 14 december 1912 en 14 februari 1914 – in de laatste vergadering werd De Stuers tot het eerste erelid van de Bond benoemd – werd weer over de museale problematiek gesproken. Over een aantal stellingen inzake het doel der locale musea bleek veel verschil van mening te bestaan. Wel was men het er over eens dat oude gebouwen alleen in aanmerking komen voor musea als zij voor het doel geschikt zijn. De wens om nooit verzamelingen ondergeschikt en min of meer de slachtoffers te maken van de redding van oude gebouwen – hoe verdienstelijk deze op zich zelf ook mocht zijn – bleek algemeen. De meesten spraken hier immers uit ervaring! Nadat toch over alle stellingen op 14 februari 1914 overeenstemming was bereikt, werd besloten tot het publiceren van een brochure. Deze brochure, in 1918 onder de titel 'Over hervorming en beheer onzer musea' verschenen, bevat de hoofdstukken I. Reorganisatie onzer Rijksmusea, II. Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea, III. De opleiding van onze museum-directeuren en IV. Museum-stellingen. Deze stellingen betreffen 13 algemene stellingen, 9 stellingen over de oprichting van een historisch museum, 39 stellingen over plaatselijke historische musea en 15 stellingen over de opleiding der aanstaande kunsthistorici en museum-ambtenaren. In het voorwoord schreef secretaris Van Gelder, dat de brochure anoniem als werkstuk van de totale commissie verschijnt. Maar Van Gelder nam wel een belangrijk deel van de tekst voor zijn rekening, namelijk hoofdstuk I, paragrafen 5 en 6 en hoofdstuk II, waaruit blijkt hoezeer Van Gelder zich bij het onderwerp betrokken voelde.⁴⁵

De discussie over de museale problematiek in het algemeen, aan de orde gesteld in de voordrachten van Hofstede de Groot en Moes, werd als het ware onderbroken door een speciale discussie over de vraag of er een 's Rijks Historisch Museum, een afzonderlijk Rijksmuseum (of meer dan een) zou moeten komen, gewijd aan de beschaving en de geschiedenis van Nederland in de meest uitgebreide zin. Als gevolg van het gereedkomen van de aanbouw aan het Rijksmuseum ten behoeve van de Druckercollectie – een zaak die tot veel discussie aanleiding had gegeven – werd dit punt zo actueel, dat besloten werd op 3 juli 1913 in Haarlem hieraan een aparte vergadering te wijden. Van de daar aan de orde gestelde negen stellingen worden er hier de volgende vijf vermeld:

1. Het Rijksmuseum voor beeldende kunsten behoort in de eerste plaats dienstbaar te zijn aan het kunstgenot en afdeelingen te bevatten, gewijd aan de schilderkunst, de teken- en prentkunst, de beeldhouwkunst en de gebruikskunst. Dit museum behoort zoodanig gerangschikt te worden, dat het een overzicht geeft van de ontwikkeling en de vorming van de kunststijl en het schoonheidsbegrip.
2. Voorwerpen, welke – al zijn zij ook producten van bovengenoemde kunsten – geen kunsthistorisch belang hebben, doch welke als herinneringen zijn te beschouwen aan toestanden, gebeurtenissen of personen op elk ander histo-

risch gebied, behooren niet in dit museum, maar in een afzonderlijk Historisch museum, dat vooral de kennis en de liefde voor het verleden dient te bevorderen.

3. Het behoort tot de taak van het Rijk, zulk een Historisch museum te stichten. N.B. Er bestaat thans een groote leemte in het geheel der rijksmusea. Het Historische museum is onontbeerlijk en kan hoogst belangrijk zijn; veel, van wat thans in het Kunstmuseum misplaatst is en van minder beteekenis schijnt, zal in het nieuwe verband zeer opmerkelijk blijken.
5. Het Historisch museum moet omvatten de geschiedenis van Nederland en zijne koloniën, (met inbegrip van de gewesten, die in den loop der tijden daartoe behoord hebben, deze laatste alleen voor het tijdperk, dat dit het geval is geweest). De koloniale afdeling zal datgene moeten omvatten, wat de betrekkingen van Nederland tot hare koloniën illustreert, en zoo min mogelijk zuiver-ethnographische voorwerpen mogen opnemen.
6. Het Historisch museum moet betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland van den vroegsten tijd tot heden'.

Deze discussie hing ten nauwste samen met de situatie, zoals die zich in het Rijksmuseum voordeed, dat zowel een kunstmuseum als een museum van geschiedenis was. Met name de directeur van dat onderdeel van het rijksmuseum, dr A. Pit, heeft steeds gepleit voor een ontkoppeling.⁴⁶

Op 22 mei 1915 belegde de Bond in Den Haag een vergadering om aan de hand van stellingen te discussiëren over de opleiding van kunsthistorici en museum-ambtenaren. Ook deze stellingen werden aangenomen. Zoals al aangegeven publiceerde de Bond in 1918 het resultaat van al het denkwerk en de discussies over de organisatie van het museumwezen in het rapport 'Over hervorming en beheer onzer musea'.

Inmiddels vonden de andere activiteiten van de Bond ook doorgang. Zo verzond de Bond in 1913 een adres aan de Minister van Financiën om te pleiten voor vrijstelling van successierechten van legaten en schenkingen aan openbare musea. In 1914 werd tijdens de zomervergadering te Breda op 23 juni besloten tot instelling van een commissie 'om een onderzoek in stellen naar het al dan niet wenschelijke van het overeindstellen van grafzerken'. In april van dat jaar verzocht de Bond de Minister van Financiën de vrijstelling van het recht van overgang van de 'Schenking Hofstede de Groot' niet als een uitzonderingsgeval te beschouwen, doch bij wet te regelen.⁴⁷

In 1915 ging een adres uit aan de kerkeraad van Jelsum om te protesteren tegen het overschilderen van muurschilderingen in de kerk aldaar. Op 26 februari 1916 drong de Bond er bij de Tweede Kamer op aan in wetsontwerpen, die betrekking hadden op het wijzigen van de wetten op de vermogens- en personele belasting, wijzigingen te brengen voor zover het kunstwerken aanging. Ook verzocht de Bond de Kamer – brief van 20 oktober – credieten te willen verlenen voor spoedeisende herstellingen van monumenten van geschiedenis en kunst De ledenvergadering op 7 juli in Hoorn benoem-

de dr P.J.H. Cuypers tot erelid. Het voorstel van Overvoorde, dan weer voorzitter, om een commissie in het leven te roepen ter voorbereiding van een *Repertorium van Nederlandsche Topografische afbeeldingen van bestaande en verdwenen monumenten*, werd daar aangenomen. In deze commissie namen Overvoorde, Van Gelder, Van Riemsdijk, Haslinghuis en H. Teding van Berkhout zitting.⁴⁸

In 1917, het jaar waarin Haslinghuis tot secretaris van de Bond werd benoemd, mengde de Bond zich in de dan al vier jaar durende discussie over de Kommiezenhuisjes in Haarlem. De vraag was of deze in 1826 door architect T.F. Suys gebouwde huisjes, die de Grote Houtbrug flankeren, gesloopt moesten worden. Vanaf 1913 vocht de vereniging 'Haarlem' het raadsbesluit om deze huisjes af te breken ten behoeve van wegverbreding aan. Ondanks interventies van Berlage, Jos. Cuypers, Van Loghem en Weissman en jarenlang geharrewar legden de huisjes in 1927 het loodje.⁴⁹ Verder drong de Bond aan op herstel van de Martinikerk te Groningen, in welke stad op 28 juni in de inmiddels gesloopte Harmonie de algemene ledenvergadering werd gehouden. Kalf bracht daar het punt van de vervanging van de gietijzeren spits van de Grote of St. Jacobskerk te Den Haag ter sprake. Als het ijzeren gevaarte verdwijnt, wat dan? Van de 16de- eeuwse spits is nog veel over, maar een moderne oplossing zou ook te overwegen zijn. Besloten werd een studieprijsvraag uit te schrijven.⁵⁰

Voorts werd geprotesteerd tegen een doorbraak tussen de Helmsteeg en de Dominicanerkerk te Maastricht. Ook kwam in dat jaar een verheugende mededeling binnen: de Minister van Binnenlandse Zaken berichtte subsidie te zullen geven voor de uitgave van het Bulletin.

Naar aanleiding van een voorstel van de Minister van Binnenlandse Zaken om over te gaan tot de instelling van een Commissie van Advies 'inzake het restaureeren van oude bouwwerken' zond de Bond op 10 december een adres aan de Tweede Kamer. De acties van de Bond op het punt van de 'restauratiefilosofie' bleven veel discussie oproepen, zodat voorzitter Overvoorde zich genooddakt zag de wintervergadering op 12 januari 1918 in Den Haag te openen met een rede waarin hij inging op de kritiek op de in december 1917 uitgegeven Grondbeginselen. Er zou, aldus Overvoorde, sprake zijn van een campagne door de Bond tegen dr Cuypers. Overvoorde benadrukte dat de Grondbeginselen niet tegen Cuypers c.s. waren gericht, maar 'boven de vereering van den persoon – erelid van de Bond – stellen wij het behoud der monumenten, dat een andere methode eist dan de tot voor kort officiële. Het is ook niet juist dat de nieuwe richting geen eerbied voor de monumenten zou hebben en deze zou willen gebruiken als proefveld voor jonge architecten. De Bond dringt juist aan op meer piëteit en verzet zich tegen de methode der ouderen om ten gunste van het bijwerken in oude stijl en het aanbrengen van een nieuw-oud kleed de documentele waarde van het bestaande te vernietigen. De nieuwe richting wil alleen waar het oude ontbreekt of waar bijgebouwd moet worden, de kunstenaar van heden meer de vrije hand laten en hiermede keert zij terug tot de methode die

vóór Viollet-le-Duc steeds is gevolgd. Het dictatorschap van Cuypers zal plaatsmaken voor dat van een jonger kracht. In de nieuwe commissie zullen mannen van verschillende richtingen worden benoemd en hieronder geen napraters maar mannen die voor hun mening kunnen strijden'. De in 1918 geformeerde Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, zoals de commissie kwam te heten, werd weliswaar onder voorzitterschap gesteld van dr P.J.H. Cuypers, maar Kalf kreeg de werkelijke touwtjes in handen.

In 1918 komen de leden bijeen op 27 juni in het Huis Portugal te Delft.⁵¹ De Bond had al in januari geprotesteerd tegen de eventuele demping van de grachten aldaar. Onder de indruk van de verwoestende gevolgen van de wereldoorlog besloot de ledenvergadering een commissie 'voor de vrijwaring van monumenten tegen de gevaren van den oorlog' in te stellen. Overvoorde ging ook deze commissie voorzitten, waarin voorts de heren Jos.Th.J. Cuypers, prof.jhr.mr W.J.M. van Eysinga, generaal-majoor H.L. van Oordt, prof. mr C. van Vollenhoven, mr S. Gratama, prof.jhr dr J. Six en Haslinghuis zitting namen. De Belgische architect L.W. van der Swaelmen sprak op 9 november in Den Haag over de wederopbouw van de door de oorlog verwoeste bouwwerken in België en Noord-Frankrijk.

Dat dit onderwerp de Bond na aan het hart lag, bleek ook uit de brief die de Bond op 15 mei 1919 aan tal van organisaties, verenigingen en commissies in het buitenland schreef om te wijzen op de noodzakelijkheid van vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar.

Het protesteren tegen sloop en demping bleef echter ook een belangrijke activiteit: in 1919 ging in dat verband de aandacht uit naar Korte Bisschopstraat 14 te Deventer, de ruïne van kasteel Stein in Limburg, de stadsgracht te IJlst en de Delftsche Poort te Rotterdam. In de bestuursvergadering op 20 februari 1920 bepleitte Kalf aansluiting bij de Bond Heemschut, maar 'de vergadering heeft hiernaar geen oren'. De Bond, op 30 juni 1921 in Zierikzee bijeen, benoemde hem tot voorzitter. Bij brief van 12 oktober 1921 drong het bestuur bij de Minister van OKW erop aan de gemeenten aan te sporen een gemeentelijke monumentenverordening vast te stellen, zoals onlangs de gemeente Den Haag had gedaan. Dit pleidooi wekt geen verbazing, als men zich realiseert, dat in Den Haag Van Gelder de drijvende kracht was achter het totstandkomen van die – nadien nauwelijks gehanteerde – verordening.⁵²

Op 11 maart 1922 discussieerde de Bond in Utrecht over het rapport van de Rijksmuseumcommissie. Deze Rijkscommissie voor het Museumwezen was onder voorzitterschap van mr M.I. Duparc bij KB van 5 februari 1919, nr. 62, ingesteld naar aanleiding van het Bondsadvies over de hervorming en het beheer van de musea.⁵³ Over de vraag of er een algemeen kunstmuseum zou moeten komen en of er een scheiding zou moeten worden aangebracht tussen kunst en geschiedenis – een scheiding, die door iemand als prof. dr J. Huizinga absoluut werd afgewezen – kwam men niet tot een uitspraak. De

ledenvergadering op 22 juni in Sneek benoemde in de plaats van Van Riemsdijk, die te kennen had gegeven niet in aanmerking te willen komen voor een herbenoeming, prof. dr A.W. Byvanck tot lid van het bestuur. Dr A.E. van Giffen sprak over de Nederlandse hunebedden en hun onderzoek. In juli zond de Bond in samenwerking met een aantal andere verenigingen een adres naar het Haagse gemeentebestuur om bezwaar te maken tegen het aanleggen van een verkeersdoorbraak gerealiseerd. Tijdens de zomervergadering op 27 juni 1923 te Nunspeet met een voordracht van Hoefer over de ontwikkeling der Nederlandse vestingen en aansluitend een bezoek aan Elburg, Harderwijk en Hattem werd jhr dr D.P.M. Graswinckel, de latere Algemeen Rijksarchivaris, tot secretaris van de Bond benoemd, die tot 1947 in functie zal blijven. Overvoorde kreeg zijn voorstel om onder auspiciën van de Bond een 'Vereniging van Directeuren van Nederlandsche Musea' (in de wandeling 'Directeurendag') op te richten aanvaard. In 1947 kreeg deze vereniging de naam 'De Museumdag'. Daaruit is in 1970 de Nederlandse Museumvereniging voortgekomen. Tot 1977 werden de verslagen van de tweemaal per jaar gehouden Museumdagen in het Bulletin opgenomen. Daarna scheiden zich de wegen en gaat de NMV het eigen orgaan *Museumvisie* uitgeven.⁵⁴ De Bond sloot zich aan bij het protest tegen de – gerealiseerde – demping van de Mare te Leiden. De Delftse archivaris mr L.G.N. Bouricius kon echter melden, dat er geen tram langs de Oude Delft zal worden aangelegd. Het tracé zal langs de Phoenixstraat worden gelegd, waardoor 'het schilderachtige grachtje' gespaard zal blijven!

Op 29 februari 1924 werden de eerste 25 jaren van de Bond afgesloten met een feestvergadering in de Ridderzaal te Den Haag. Bondsvoorzitter prof. Vogelsang en de voorzitter van het feestcomité jhr mr dr E.A. van Beresteyn⁵⁵ voerden het woord. Nadat Overvoorde een benoeming tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw ten deel is gevallen, laat Hoefer de martiale woorden 'Presenteer het geweer! Voorwaarts marsch! met moed vooruit na dit herdenkingsfeest' klinken. Na het diner werd in de Tent in het (Haagse) Bosch een door de heer A. van Erven Doorens geschreven jubileumspel vertoond. 'Den volgenden morgen in ijzige kou van den 1sten Maart de bedevaart naar Delft om de restauraties van de Oude en Nieuwe Kerk te bezichtigen, onder leiding van de professoren Van der Steur en Odé; daarna een bezoek aan het atelier Schouten en het huis Portugal. Een thee in het Museum Lambert van Meerten besloot het kwarteeuwfeest van den Bond', aldus het verslag.⁵⁶

Excursies

Vanaf het begin deed het bestuur er alles aan om door het organiseren van excursies de leden kennis te laten maken met de ter plaatse aanwezige oudheden en monumenten. Wie wil vernemen, hoe men toen op stap ging, kan niet beter doen dan in het Oudheidkundig Jaarboek 1934 het artikel van jkvr.

C.E. Engelen, die de oudheidkamer te Zutphen beheerde en een trouw bezoeker was van de Bondsevenementen, over 'De excursies van den Oudheidkundigen Bond' na te lezen: 'Gewoonlijk zijn de excursies in afgelegen oorden geslaagder dan in de grootere steden. Het avontuur in onherbergzame streken [sic!] schijnt kunsthistorici aan te lokken, omdat daar nog wel wat te ontginnen valt. De autobussen hebben iets bedorven van de aangename emoties om na een lange treinreis met veel overstappen eindelijk ter plaatse te zijn en zich dan ver van de wereld te weten. De reis naar Zierikzee in 1921 is daarvan een voorbeeld, maar welke herinneringen heeft de Bond niet meegenomen van die excursie, waarbij de architectonische schoonheid nog bijna overtroffen werd door het uitzicht van den zeedijk'.

Lang bleef de eerste van deze tochten in de herinnering: na afloop van de Algemene Vergadering op 15 juli 1899 in Utrecht, waar architect Jos Th.J. Cuypers het woord voerde over de 'restauratie' van het kasteel De Haar, ging men per rijtuig naar het toen nog niet voltooide kasteel.⁵⁷ Na de voordracht van dr C. Hofstede de Groot tijdens de Algemene Vergadering op 25 juni 1900 in Dordrecht kon Overvoorde een thuiswedstrijd spelen en het zeker toen nog indrukwekkende Dordtse monumentenbezit tonen.

De excursie naar Edam op 22 juni 1901 werd als volgt aangekondigd: een extra trein en boot zullen de deelnemers ten 10.35 uur bij het Centraal Station te Amsterdam afhalen en 's avonds tegen half elf zal een extra tram van Edam vertrekken. De bezoekers zullen hun aandeel betalen in retour Amsterdam-Edam en in de kosten voor de trekschuitjes van Edam naar het 'eigenaardige visschersdorp' Volendam. De regelingscommissie zal een concert aanbieden van het Edamsch Fanfarecorps in het Heerenlogement. Het diner in hotel Spaander wordt bepaald op fl. 2,50 buiten wijn. Het was tijdens deze Algemene Vergadering in Edam, dat Overvoorde zijn voordracht over 'de bescherming van monumenten; inventarisatie en wettelijke regeling' hield, waarin hij zich afvroeg: 'Mag de regering bij een zo groot kunstbelang afhankelijk zijn van hetgeen één ambtenaar (gedoeld wordt op De Stuers) als particulier persoon weet te bereiken?'.

Op 3 juli 1908 ging het gezelschap eerst per rijtuig van het station naar Culemborg en daarna op dezelfde wijze naar Zaltbommel. Bij het dessert van het diner in het gebouw van het Nut werd door de Harmonie een concert aangeboden. Vanaf 9.00 uur vond de avondvergadering plaats, waarbij de aandacht werd afgeleid door de tot in de zaal doordringende toonen der Harmonie. De Algemene Vergadering besloot tot het laten horen van een krachtig protest tegen het voornemen de Nieuwezijds kapel te Amsterdam te slopen, die het kerkbestuur aan de ondergang wil prijsgeven zonder dat de noodzakelijkheid hiervan is gebleken. De dag daarna verplaatst het gezelschap zich naar 's-Hertogenbosch en gaat vervolgens met de trein van 4.30 uur naar Vught voor diner en bondsfeest, weer met een harmonieconcert, ditmaal door St. Joris, in kasteel Maurik.

En in 1910, toen men te Gouda bijeen kwam, schreef freule Engelen – ik kan het niet nalaten haar nog eenmaal aan het

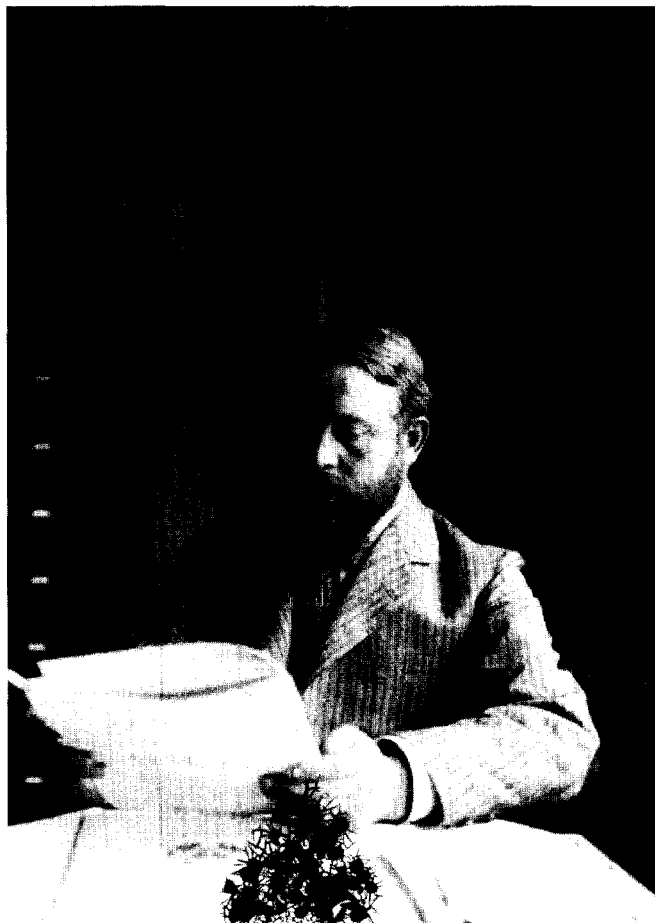
woord te laten –: ‘Strijden voor het behoud van den nationaalen schat, dat kon de voorzitter, dr Overvoorde en hoe wist hij ook de anderen op te zwepen. Na gedanen arbeid vertrok het gezelschap den volgenden morgen per motorboot naar Oudewater; zij die per fiets wilden gaan, hadden tevens de gelegenheid het pas gerestaureerde raadhuis van Haastrecht te zien en de gerechtspaal te Hekendorp. De excursies voerden daarna dikwijls naar moeilijk te bereiken plaatsen; men trok van Oost naar West om een andere keer beneden de Moerdijk neer te strijken en dan weer het hooge Noorden te bezoeken. Gewoonlijk bepaalde de rondgang door de stad zich niet alleen tot het bezichtigen der openbare gebouwen, dikwijls stelden particulieren hun woonhuizen en collecties voor den Bond open, hetgeen steeds in hooge mate werd gewaardeerd. Mocht ter gelegenheid van dergelijke bezoeken aan een lid soms eens een scherpe critiek ontsnappen bij het aanschouwen van een of ander voorwerp, dan geschiedde dat zeker alleen uit ijver voor het bedrijf’.

De excursie na afloop van de zomervergadering op 22 juni 1922 te Sneek bracht waarnemend secretaris Frans Vermeulen tot de volgende lyrische ontboezeming: ‘Hoe mooi, hoe genoeglijk ... en hoe nat het was, naar Workum en Bolsward, met de zoo hoofsche ontvangst ten stadhuize, begroet door een stoet van gracelijke Friesche jofferen; hoe allergezelligst de feestmaaltijd was, waar, tusschen de “keallesop” en de “neipriuwkes”, oude vriendschapsbanden werden beklonken en nieuwe gelegd; hoe schitterend de tocht ook naar Hindeloopen, dankzij bij dit alles het organiseerende talent van den heer Houwink, die in een handomdraaien mailboot- en auto-tractie-diensten schiep. Het zij hier slechts aangestipt. En de vluchtige schets moge de herinnering kleurig verlevendigen, waar uitvoeriger schildering wellicht zou vermoeien’.

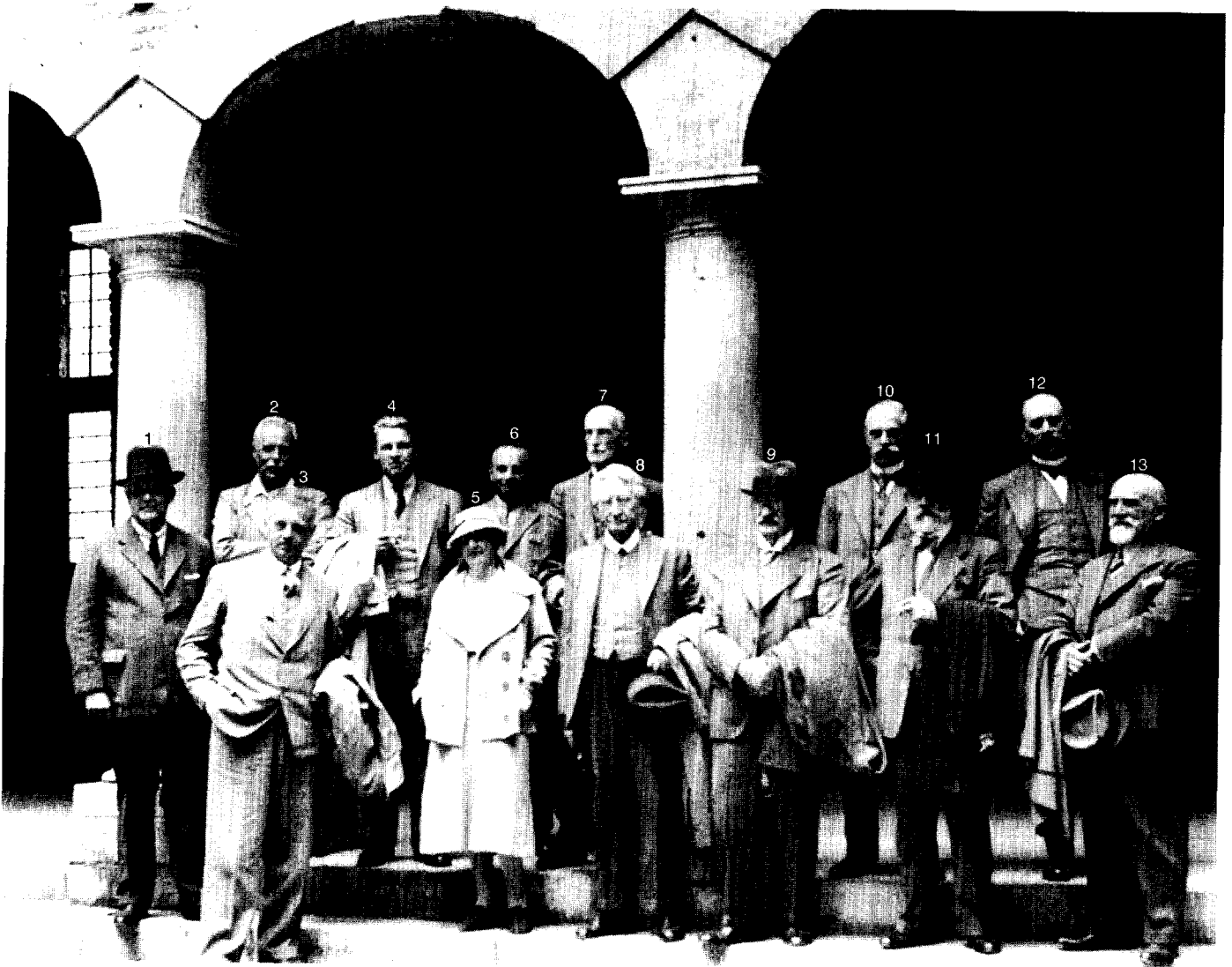
Bulletin/Oudheidkundig Jaarboek

Wat voor de excursies geldt, geldt ook voor ‘het tijdschrift uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond’. Onder deze titel tekende oud-Bondsvoorzitter prof. dr W. Vogelsang zijn herinneringen aan het Bulletin, sinds 1921 *Oudheidkundig Jaarboek* geheten, op in het *Oudheidkundig Jaarboek* van 1934 ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de Bond. In enkele zinnen geeft hij een treffend beeld van redacteuren als Overvoorde, Pit, Moes en Muller. Vogelsang begint zijn artikel met een citaat uit het eerste Bulletin, verschenen in juni 1899: ‘Ter voorkoming van te groote verwachtingen zij er terstond op gewezen, dat het niet in de bedoeling ligt een geregeld verschijnend tijdschrift in het leven te roepen, waartoe de redactie het leeuwenaandeel levert. Onze opvatting is bescheidener, het zal meer een vliegend blaadje zijn, gewijd aan de belangen van den bond, op onregelde tijden verschijnende en grooter of kleiner van aantal bladzijden, naarmate er stof aanwezig is’. Welnu, het liep anders. Stof was er kennelijk in overvloed en het Bulletin – alermint een ‘vliegend blaadje’ – bleef punctueel verschijnen, de eerste jaren in een vrij eenvoudige uitvoering, vanaf 1908 in een royaler formaat met betere afbeeldingen. De heren

redacteuren en scribenten waren, zo blijkt uit het artikel van Vogelsang, bepaald niet altijd even lief voor elkaar. ‘Jan Kalf’s naam staat op vele pagina’s van ons tijdschrift; het was Jan Kalf in zijn jongen, blonden tijd (afb. 4), pal staande, hoekig en scherp. In ons tijdschrift heeft hij harde klappen uitgedeeld – zelden zonder humor – vooral tegen de ongelukkige schrijvers van dien voorlooper van de publicaties van zijn eigen tegenwoordig bureau voor de Monumentenzorg’. Maar de tijden veranderen, aldus Vogelsang: ‘Tegen al die voorgangers schijnt het jonge geslacht niet op te wegen. Dat wil zeggen, niet wat aangaat den militanten aard en de vaardigheid van aanval en verweer in den strijd voor hun idealen. Maar wij mogen niet vergeten, dat ook het doel, dat althans de bedoelingen zeer zijn veranderd en veranderen mochten. Alles moest toen nog worden opgebouwd in Nederland, in dat – wat kunstwetenschappelijke belangstelling betrof – zoo sloome Vaderland, dat met een zelfingenomen verwijzing naar de oude, door De Stuers geslagen bres, alweer bereid bleek op onverdiende lauweren te rusten, terwijl de veelbelovende bres zelf dichtgroeide met romantisch onkruid. Er was geen behoorlijke beschrijving, geen codificatie van de monu-

Afb. 4. Dr. J. Kalf, secretaris van de Rijksc commissie omstreeks de eeuwwisseling gefotografeerd (foto RDMZ, z.j.).

Afb. 5. Kasteel Hoensbroek: Rijkscommissie (?) omstreeks 1935 waarop mr. dr. A.B.G.M. van Rijkevorsel te zien is (foto RDMZ, z.j.).
 1. Van Rijkevorsel, 2. Bremer, 3. Dr. Oud, 4. Prof. Wenckebach, 5. mevr. v.d. Schrieck?, 6. F. Vermeulen, 7. Dr. Pit, 8. Prof. Odé, 9. Prof. v.d. Steur,
 10. Beumer?, 11. J. Kalf, 12. v. Heeswijk, 13. Oscar Leeuw.

menten. Hun behoud was geenszins verzekerd, noch was de wacht daartoe betrokken. Persoonlijk initiatief van enkele particulieren, toevallige welgezindheid van Ministers en Wetgevers, de stuwkracht van een ouden waakzamen referendaris en zijn opvolgers, daar was men wel op aangewezen'.

Wie de eerste 25 jaargangen van het Bulletin doorneemt, raakt onder de indruk van het crudiete, gevarieerde, soms polemische, maar altijd belangwekkende karakter van de bijdragen, later voorzien van steeds betere afbeeldingen. De helder geformuleerde verslagen van de bijeenkomsten, excursies en discussies geven een duidelijk beeld van de ontwikkeling, die dankzij de Bond de oudheidkunde in die eerste 25 jaren doormaakte. Door zijn goed onderbouwde, consistente en conse-

quente optreden en het steeds in woord en geschrift uitdragen van zijn gedachtengoed slaagde de Bond erin de monumenten- en de museumproblematiek op de agenda geplaatst te krijgen, zoals wij dat tegenwoordig noemen. Het ideaal van een wettelijke regeling voor de monumentenzorg werd, ondanks de aandrang van de Bond, nog niet verwezenlijkt, maar niettemin werden de monumenten beschreven, vonden er veel meer restauraties plaats op welke wijze dan ook en vertoonden de musea een totaal ander beeld dan in de tijd van De Stuers zijn *Holland op zijn smalst*. Het was dan ook terecht, dat de Bond in 1924 met een zekere mate van tevredenheid kon terugkijken op wat in de eerste 25 jaar was bereikt. Maar er bleef nog genoeg te doen en de tijden, die zouden komen, beloofden niet veel goeds.

De volgende vijftig jaren 1924-1974

In het jubileumjaar vond de zomervergadering op 3 juli in Bergen op Zoom plaats. Pastoor Juten, bekend Brabants oudheidkundige, voerde het woord over de orde der Guillelmieten of Wilhelmiëten. De excursie bracht de Bondsleden op 4 en 5 juli naar de Wouwse Plantage in Wouw, Halsteren en Tholen. In december gaf het bestuur adhesie aan een adres van de vereniging 'Haerlem' aan het Haarlemse gemeentebestuur waarin werd gepleit voor de vaststelling van een gemeentelijke monumentenverordening.⁵⁸ De commissie tot voorbereiding van een repertorium van topografische afbeeldingen bracht haar rapport uit.

Op basis van een inleiding door Van Beresteyn werd door de ledenvergadering in Pulchri Studio te Den Haag op 6 april 1925 besloten tot actie tegen het invoeren van een weeldebelasting. Later in dat jaar protesteerde de Bond bij de Minister van Financiën tegen het opnemen van kunst in een vertelingsbelasting en drong men bij deze minister nog eens aan op vrijdom van lasten bij schenkingen aan musea. Prof. dr A.W. Byvanck werd tijdens de zomervergadering op 18 juni in (weer eens) Dordrecht tot voorzitter benoemd. Verheugend was het bericht op 7 augustus 1925 van de regenten van het St. Elisabeths Gasthuis dat subsidie verleend zou worden voor het herstel van de 12 Gasthuishuisjes aan het Groot Heiligland te Haarlem. Van de oorspronkelijk 20 huisjes waren er in 1906, ondanks een pleidooi van de Bond in 1904 daartoe niet over te gaan, al 8 gesloopt. Op verzoek van de vereniging 'Haerlem' had de Bond zich hiervoor sterk gemaakt.⁵⁹

Op 1 juli 1926 discussieerde de Bond in Zwolle – te zelfder tijd vond daar de eerste 'Directeurendag' plaats – over de scheuringsproblemen veroorzaakt door 'dreuning van auto's'. Het punt werd naar het bestuur verwezen. Ook wond men zich op over de sloop in Dordrecht van enkele 'Oud-Hollandse gevels'. Voorzitter Byvanck, en dat lijkt mij typerend voor

Afb. 6. Prof. dr. E.H. ter Kuile, gefotografeerd omstreeks 1966 (foto RDMZ, z.j.).

een wat veranderende opstelling van de Bond, achtte dat echter een zaak voor de provinciale archeologische commissie. Wel ging er op voorstel van dr E.H. ter Kuile (afb. 6) een brief uit naar de Minister van Waterstaat met het verzoek het tracé van het Twente-Rijnkanaal op een wat grotere afstand van het Huis Almelo te projecteren. De Bond stelde in zijn algemeenheid vast dat men bij Waterstaat weinig eerbied voor monumenten heeft. In de bestuursvergadering op 18 december werd over het probleem van de 'autodreuning', die scheuring tot gevolg heeft, verder gesproken. Voorzitter Byvanck meldde, dat Heemschut daarover een bijeenkomst wilde beleggen.⁶⁰ Niet blijkt of men ten aanzien van dit punt enig resultaat boekte.

De Bond, op 5 juli 1928 in Almelo bijeen, benoemde mr dr A.B.G.M. van Rijkevorsel (afb. 5) tot voorzitter en dr C. Hofstede de Groot tot erelid. Na de voordracht van de heer J.J. van Deinse over het Twentse boerenhuis werd op 6 en 7 juli een excursie naar Weerselo, Ootmarsum, Lage, Frenswegen en Oldenzaal gemaakt. Ook een bezoek aan het Huis Almelo was in het programma opgenomen.

Op 2 november kende het bestuur aan Hoefer de gouden Bondspenning toe. Van Rijkevorsel sprak de hoop uit dat de activiteiten van Hoefer een voorbeeld mogen zijn voor de jongeren en dat hij onder hen moge blijven leven als een figuur uit het tijdvak der monumentenzorg. De heer Hoefer bracht dank voor de onderscheiding en voegde daaraan toe dat hij alles wat hij met betrekking tot de monumentenzorg had gedaan, als zijn plicht had beschouwd.

Op uitnodiging van de Bond komen op 12 november vertegenwoordigers van Heemschut, De Hollandsche Molen, Hendrick de Keyser, Natuurmonumenten, de ANWB en de Vereniging voor Terpenonderzoek in Utrecht bijeen teneinde de 'de Commissie voor den Monumentendag' op te richten. De eerste bijeenkomst van deze commissie op 18 februari 1928 in Amsterdam was een groot succes. Tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zouden regelmatig Monumentendagen worden gehouden.

De Bond bleef bezorgd over de voortgaande demping van grachten, reden waarom aan een uit de heren Van Beresteyn, prof. Odé en architect H. van der Kloot Meyburg bestaande commissie opdracht werd gegeven zich hierover te buigen. Voorts benoemde het bestuur een commissie onder voorzitterschap van Kalf om te onderzoeken of de aankoop als reservaat van het belangrijke archeologisch monument Noordse Veld bij Zeijen (gem. Vries, Dr.), waarop zich het hunebed D5 bevindt, mogelijk zou zijn. Na enkele jaren kwam de commissie tot de conclusie dat zij haar doel niet kon bereiken. Maar reden tot zorg over het archeologisch erfgoed is er wel, want 'intusschen laat de bescherming, om niet te spreken van de zorg voor het behoud van het immobiele Nederlandsche vóór- en vroeghistorische cultuurbezit, de hunnebedden uitgezonderd, alles te wenschen over'.

De bestuursvergadering van 7 oktober 1929 werd door Overvoorde niet meer bijgewoond. Zijn snel verslechterende gezondheidstoestand liet dat niet meer toe. Hij overlijdt op 8 maart 1930. Hofstede de Groot volgt hem op 12 april.⁶¹

De Bondsgebeurtenissen in de nu volgende jaren stip ik slechts aan omdat nieuwe initiatieven maar in beperkte mate tot ontwikkeling komen. Secretaris Graswinckel klaagt in het jaarverslag 1931 over een daling van het aantal leden, waardoor de financiële positie van de Bond wordt verzwakt. Bovendien gaat de subsidie naar beneden. Met ingang van 1932 gaat de NV Boekhandel en Drukkerij v.h. E.J. Brill te Leiden het Bulletin uitgeven, een situatie die tot 1983 zal voortduren. Op 4 november 1932 rapporteerde Byvanck in het bestuur over de pakkende rede, die de heer M. Graaf de Marchant et d'Ansembourg, eigenaar van kasteel Amstenrade, had gehouden tijdens het bezoek van de deelnemers aan de Monumentendag in Maastricht aan zijn kasteel. De heer d'Ansembourg had bij die gelegenheid de aandacht gevestigd op de grote moeilijkheden voor de eigenaren van kastelen en landgoederen om hun bezittingen in stand te houden en hun kastelen op waardige wijze te blijven bewonen.⁶² 'Toch is het gewenscht', aldus Byvanck in het bestuur, 'dat zulk een kasteel als monument in stand blijft. Dit zou te bereiken zijn doordat het Rijk geld op hypotheek beschikbaar stelt tegen lage rente'. Besloten wordt een Kastelencommissie in het leven te roepen, die op 16 december 1933 van start ging.⁶³ Het door de commissie op 20 maart 1936 uitgebrachte rapport met onder meer de aanbeveling een belastingspecialist advies te laten uitbrengen, bood het bestuur aan de Minister van Financiën aan. Niet blijkt of het rapport van deze commissie een verder vervolg heeft gekregen.

De heren prof. dr W. Vogelsang en prof. dr W. Martin werden bij hun 25-jarig jubileum als hoogleraar geëerd met een feestbundel, opgenomen in respectievelijk het Oudheidkundig Jaarboek 1932, blz. 73-168, en 1933, blz. 1-50. De Bond stelde – uiteraard – bescheiden subsidies beschikbaar voor zaken als het redden van de collecties Scheurleer⁶⁴ en de verbreiding van de Heemschutgedachte onder de jeugd.

Met een voordracht van Kalf over – hoe kan het ook anders – 'Monumentenzorg' ('er is nog steeds geen Monumentenwet!') werd op 20 januari 1934 in de Grafelijke Zalen te Den Haag het 35-jarig bestaan van de Bond gevierd. Kalf ontving een speciaal te zijner ere geslagen gouden penning. Ook in 1934 bood het bestuur aan de Minister van OKW een ontwerp-regeling van het bodemonderzoek in Nederland aan, waarbij het Bondsbestuur opmerkte van mening te zijn dat het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden het centrale museum voor de Nederlandse oudheidkunde behoorde te zijn.⁶⁵ Er gingen, zoals gebruikelijk, nog enkele protesten en adhesiebetuigingen uit bijvoorbeeld tegen het dempen van de Spilsluizen in Groningen in 1931 en voor het herstel van de in 1932 in Haarlem afgebrande molen De Adriaan.

Ook de excursies gaan door: 1936 Middelburg, 1937 Antwerpen, 1938 Tiel, Buren, Wijk bij Duurstede en Amerongen. In 1938 nam de Bond het initiatief tot de oprichting van een 'Vereniging in het belang van de instandhouding der ca. 400 hofjes in Nederland'. Nadien wordt echter van deze vereniging niet meer vernomen.

De viering van het 40-jarig bestaan op 7 juli 1939 vond in

Deventer plaats. Kalf, net afgetreden als directeur van het Rijksbureau, werd weer gehuldigd en er verscheen te zijner ere een aantal artikelen in het Oudheidkundig Jaarboek 1939. In 1940 was het uiteraard weer Kalf, dan inspecteur kunstbescherming, die tijdens de zomervergadering op 6 juli in de Grote Kerk te Breda het woord voerde over de bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren. In oktober 1940 ziet het *Repertorium betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst 1901-1934* het licht. Voorzitter Van Beresteyn deelde in het Voorwoord mee dat het bestuur in 1936 besloot een geheel nieuw bewerk en bijgewerkt Repertorium te doen verschijnen als opvolger van het Repertorium, dat tot 1922 verscheen. 'Het heeft het bestuur verheugd dat de secretaris van den Bond, jhr mr D.P.M. Graswinckel, zich met de redactie heeft willen belasten en ondanks de bijzondere tijdsomstandigheden het werk tot een goed eind heeft kunnen brengen'.⁶⁶

Het Oudheidkundig Jaarboek met bijblad bleef nog verschijnen tot september 1944 met in de eerste aflevering van dat jaar de haast ironische opwekking: 'derhalve zij voor 1944 de leuze: ieder lid brenge tenminste één nieuw lid aan'. In 1943 verscheen ter herdenking van De Stuers (geboren in 1843) een speciale aflevering. Voor het overige werden de activiteiten van de Bond gedurende de oorlogsjaren gestaakt.

Met goede moed werd daarna de draad weer opgepakt onder leiding van – sedert 1947 – Graswinckel. De eerste aflevering van het Oudheidkundig Jaarboek zag in april 1946 het licht. De zorgelijke financiële situatie noopte ertoe weer terug te keren naar het in een kleiner formaat uitgevoerde Bulletin. Mede dankzij de samenwerking met de (Voorlopige) Monumentenraad kon vanaf 1947 het Bulletin verschijnen in twee afdelingen, één voor de verhandelingen en een Nieuwsbulletin voor de mededelingen.

Een verschil van opvatting over de wijze waarop de achtergevel van het Goudse stadhuis zou moeten worden geres-taureerd – met behoud van de bestaande, met het stadswapen bekroonde, 18de- eeuwse tuitgevel, dus 'behouden gaat voor vernieuwen', óf met vervanging van deze, zich nog in betrekkelijk goede staat bevindende, tuitgevel door een nieuwe gotische trapgevel; een kwestie die de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg intensief bezighield – was voor de Bond aanleiding om in de algemene ledenvergadering op 18 december 1948 in Delft een commissie in te stellen, die de opdracht kreeg na te gaan of de Grondbeginselen en Voorschriften uit 1917 nog wel aan de huidige inzichten beantwoordden.⁶⁷

Kalf was het niet eens met het rapport van de commissie en reageerde op het stuk met 'Enkele opmerkingen en een voorstel betreffende de ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten'.⁶⁸ Ook commissielid Boeken distancieerde zich van het rapport omdat er naar zijn oordeel een minder theoretisch stuk zou moeten worden geproduceerd. Op 10 maart 1951 nam de Bondsvergadering zijn advies het rapport bij te stellen over en in 1953 zag het rapport *Het restaureren van historische monu-*

menten. *Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden* het licht.⁶⁹ De restauratie van de achtergevel van het Goudse stadhuis was toen allang voltooid. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg schreef daarover in haar jaarverslag 1952: 'De restauratie van het stadhuis te Gouda is voltooid. De Commissie blijft de vervanging van de bestaande achtergevel door een trapgevel in gotische trant betreuren'. De Bond zal het van harte met deze *cri de coeur* eens geweest zijn.⁷⁰

Drs R.C. Hekker vroeg aandacht voor het boerenhuisonderzoek in Nederland, een onderwerp, dat tot dusverre binnen de Bond weinig aandacht had gekregen. Een ander nog niet ontgonnen terrein betrad Hekker in 1951 met een artikel, waarin hij het tot dusverre nauwelijks onderkende belang van de Nederlandse bouwkunst in het begin van de 19de eeuw aan de orde stelde.⁷¹

Het 50-jarig bestaan werd op 27 mei 1949 in het Rijksmuseum te Amsterdam herdacht. In het Nieuwsbulletin van juni 1949 wordt daarvan verslag gedaan. Waarnemend voorzitter Byvanck, die de bijeenkomst leidde, bracht hulde aan drie personen, die zich uitzonderlijk verdienstelijk hadden gemaakt, te weten Overvoorde, Van Gelder en Graswinckel. De voorzitter van de feestcommissie, mr dr W.G.A. van Sonsbeeck, stelde in zijn rede de vraag of de Bond gedaan heeft wat men van hem verwachtte, wat hij beloofde. 'Men is geneigd – ook al mag men het verkregene geenszins alleen op zijn credit boeken – die vraag, aldus de spreker, bevestigend te beantwoorden als men de toestand van 1899, toen hij onder de leiding van Van Riemsdijk als voorzitter en Overvoorde als secretaris zijn werk aanving, met de dag van heden vergelijkt. Wat toen gevaar liep, loopt nu geen, althans in veel mindere mate gevaar. Zeker zijn aantastingen als die van de Nieuwezijds kapel en vervreemding als die van het Bosse oxaal nu niet denkbaar'. De heer Van Sonsbeeck bood namens de feestcommissie fl. 1.500,- aan aan het bestuur en deelde mee, dat het H.M. de Koningin had behaagd de Bond het predikaat 'Koninklijke' te verlenen. Van Gelder sprak de herdenkingsrede uit. Lezing van deze, zoals van iemand als Van Gelder verwacht mocht worden, uiterst zorgvuldig geformuleerde rede maakt het lezen van dit artikel, althans voor zover het de periode tot 1949 betreft, geheel overbodig. Van Gelder, betrokken bij zo ongeveer alles wat de Bond vanaf zijn ontstaan had ondernomen, liet nauwgezet alle belangrijke faits et gestes de revue passeren, waarbij hij over het punt 'wettelijke regeling van de monumentenzorg' opmerkt: 'Gesteund door de instemming van een zeer groot aantal zo landelijk als plaatselijke organisaties, die in een interessante vergadering in Puchri Studio (in 1910!) eenstemmig een daartoe strekkende motie aannamen, werd het ontwerp aan de Regering aangeboden. Het was de eerste van een reeks om Nederland een Monumentenwet te schenken. Van hen, die deze vergadering bijwoonden, waren Kalf, Van Rijckevorsel, Van Beresteyn en ikzelf onder de samenstellers van een laatste ontwerp, dat in opdracht van de Minister van OKW door de Voorlopige Monumentenraad werd gemaakt en dat thans

Afb. 7. Prof. dr. ir. R. Meischke, voormalige directeur van de RDMZ (foto RDMZ omstreeks 1966).

bij de Regering in onderzoek is. Het ziet er wel wat anders uit, maar zijn hoofdbeginselen steunen nog steeds op het reeds 40 jaar oude Bonds-initiatief'. De feestspreker viel het erelidmaatschap ten deel. Dr J.H. van Heek ontving de gouden penning.⁷² De lustrumviering werd op zaterdag 28 mei afgesloten met een bezoek aan 'het enigszins afgelegen kasteel De Haar, door de eigenaar Baron van Zuylen van Nijevelt met grote bereidwilligheid voor de Bond opengesteld, waarvoor een woord van bijzondere dank hier niet achterwege mag blijven. Een geanimeerde ontvangst ten kastele besloot de excursie'.

Binnen de Bond werd van 1949 tot 1953 een en ander maal gediscussieerd over de monumentenproblematiek in de op het laatst van de oorlog door een bombardement zwaar getroffen Groningse binnenstad. De plannen voor de herbouw van de vernietigde panden aan de Grote Markt riepen kritiek op en dat gold ook voor de beoogde lichtbrug tussen het stadhuis en het Goudkantoor. De Hoofdwacht zou onder geen beding mogen worden gesloopt. Maar de invloed van de Bond was té gering om enig beslissend gewicht in de schaal te leggen over de wijze waarop de Grote Markt werd herbouwd. Ook de Hoofdwacht viel ten offer aan de slopershamer.

Op 17 mei 1950 viel – eindelijk – het besluit het kunstmatig aandoende onderscheid tussen gewone en corresponderende leden op te heffen. Het aantal leden bedroeg toen 654.

In de jaren vijftig werd een aantal jongeren actief in de Bond, die in de komende decennia een vooraanstaande rol in de monumentenzorg zouden gaan spelen, zoals Hekker, al genoemd, Meischke (afb. 7), Van Swigchem, Temminck Groll en Peeters, en die de rol van de oude garde – Kalf, Vogelsang en Martin overlijden in 1954 – het is weer Van Gelder, die hen in zijn artikel 'Herinneringen aan drie paladijnen' herdenkt⁷³; Van Gelder zelf en Graswinckel overlijden in 1960 – overnamen. De namen van Hekker en Meischke zullen onver-

Afb. 8. Mr. P.J. van der Mark (midden), voormalig secretaris van de KNOB, hier gefotografeerd met collega's van de RDMZ omstreeks 1966 (foto RDMZ).

brekelijk verbonden blijven met enerzijds de landelijke bouwkunst – beiden zijn jarenlang actief in de in 1961 tot stand gekomen Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek – en anderzijds met woonhuisrestauraties en stadsherstel in een periode, dat grootschalige stadssaneringen, gepaard gaande met veel sloop en grachtendempingen, de boventoon voerden.⁷⁴ Ook deed voor het eerst een dame haar intrede in het Bondsbestuur: dr M. Elisabeth Houtzager, directeur van het Centraal Museum te Utrecht. In de redactie van het Bulletin hadden al eerder dames zitting gehad, zoals prof. dr Elisabeth Neurdenburg, maar de eerlijkheid gebiedt te schrijven, dat het aantal vrouwen, dat in de loop der jaren in de Bond een rol speelde, zeer beperkt is geweest.

Tijdens de ledenvergadering op 9 juli 1954 in Nijmegen volgde mr P.J. van der Mark (afb. 8) mr H. Hardenberg op als secretaris, een functie, die hij tot 1980 zou blijven vervullen. De Bond bleef ook in deze jaren ageren tegen sloop en het dempen van grachten, zoals in het geval van de Buitensingelgracht te Amersfoort, de radicale vernieuwing van de Amsterdamse voormalige Jodenbuurt, Herengracht 434 te Amsterdam en Beeckestijn te Velsen. De sloopplannen voor dit

huis namen in de jaren 1953-1957 zeer serieuze vormen aan, maar uiteindelijk kwam het niet zo ver en werd Beeckestijn 'gered'.⁷⁵ Ir R. Meischke, dan hoofd van het Gemeentelijk Monumentenbureau Amsterdam, vraagt aandacht voor het gebouw aan de Turfmarkt te Amsterdam, waarin de Nederlandse Bank is gevestigd. De bank heeft nieuwbouwplannen aan het Rokin in gedachten, waarvan, aldus Meischke een 'verpletterende' werking op de omgeving zal uitgaan. De Nederlandse Bank liet enkele jaren later een nieuw bankgebouw aan het Frederiksplein verrijzen, waarvan de 'werking' op de omgeving ook niet mis is. Het oude bankgebouw ging het Al-lard Piersonmuseum herbergen.

Een andere kwestie, die de monumentengemoederen jarenlang zou bezighouden en regelmatig tot discussies in de Bondsvergaderingen aanleiding zou geven, betrof het Van Dishoeckhuis in Vlissingen, dat zou moeten wijken voor de uitbreiding van 'De Schelde'. Het is ook weer Meischke, die in het bestuur aandacht ervoor vraagt, al is hijzelf pessimistisch gestemd over de kansen op behoud van het uit 1733 daterende pand van architect J.P. van Bourscheit de jonge. Er volgden vele pogingen om het gebouw te behouden, zelfs werd verplaatsing overwogen, doch uiteindelijk kreeg Meischke gelijk: het Van Dishoeckhuis werd in 1985 gesloopt. Een pand, dat weer wel – zij het op het nippertje dankzij de inspanningen van architect H.W. Valk in 1956 – werd behouden, was De Moriaen te 's-Hertogenbosch. De Bond sloot zich op 14 november aan bij de pleidooien voor behoud. De wijze, waarop De Moriaen door architect Van der Veecken werd gerestaureerd, stelde echter velen teleur, omdat zo weinig oorspronkelijke onderdelen van het pand behouden bleven.⁷⁶

Tijdens de Algemene Vergadering op 9 juli 1954 in Nijmegen vroeg de Gelderse Rijksarchivaris mr A.P. van Schilf-gaarde aandacht voor oude grafzerken en bepleitte hij het houden van toezicht daarop. Het onderwerp komt in 1955 terug en ook in het Bulletin van dat jaar werden artikelen eraan gewijd.

In deze jaren vroeg de nu werkelijk in zicht komende Monumentenwet vanzelfsprekend ook de aandacht van de Bond. In 1951 drong de Bond weer aan op het totstandbrengen van deze wet, waarvoor in 1955 een ontwerp bij de Tweede Kamer werd ingediend. In een adres, waarin de pen van secretaris Van der Mark herkend mag worden, becommentarieerde het Bondsbestuur dit wetsvoorstel.⁷⁷

Opmerkelijk is in deze tijd het artikel, dat Ter Kuile over het toen nog in volle glorie functionerende Kurhaus in Scheveningen in het Bulletin publiceerde. Ter Kuile, geen bewonderaar van 19de-eeuwse bouwwerken, vond het gebouw een goed voorbeeld van monumentaal neo-classicisme. Toen het Kurhaus in 1972 werd gesloten en op de nominatie stond om gesloopt te worden speelde het oordeel van Ter Kuile mede een rol om het gebouw door middel van plaatsing op de monumentenlijst te behouden. Daarvan is het overigens maar zeer ten dele gekomen: alleen het middenstuk van het huidige Kurhaus is een deel van het 'oude' Kurhaus; de vleugels zijn 'even weggeweest'.⁷⁸

In zijn jaarverslag over 1958 merkte Van der Mark op dat de strijd voor het behoud van stads- en dorpschoon zal toenemen en verscherpen. Hoe waar zijn opmerking is, blijkt bijvoorbeeld uit hetgeen de Bond te zeggen heeft over het saneringsplan voor de Alkmaarse binnenstad, dat uiteraard voorziet in het dempen van grachten om de binnenstad beter voor het verkeer toegankelijk te maken.⁷⁹ Voor de Bond begon in Alkmaar een beetje de victorie, zoals later nog zal blijken. Verder bepleitte de Bond het uitbreidingsplan van Naaldwijk zodanig te wijzigen, dat het poortgebouw van het slot Honselaarsdijk gespaard zou kunnen blijven. Ongeveer 20 jaar later werd dit poortgebouw uiteindelijk gerestaureerd. Ook zond de Bond samen met de Stichting Menno van Coehoorn een adres aan de Regering om aandacht te vragen voor 'de staat van ergerlijk verval' waarin de vestingwerken van Naarden waren komen te verkeren. Pogingen om met anderen de fundamenten van het slot de Hellenburg te Baarland, door J.G.N. Renaud beschreven, te consolideren, lieten zich hoopvol aanzien.⁸⁰

Natuurlijk bezorgd om het lot van het culturele erfgoed, maar toch ook blijmoedig verzamelden zich ruim 100 Bondsleden en introducees op zaterdag 17 januari 1959 in de Oude Kerk te Amsterdam om onder leiding van waarnemend voorzitter dr P. Glazema – voorzitter prof. dr M.D. Ozinga⁸¹ is ten gevolge van een ongeval verhinderd – en in aanwezigheid van de ereleden Byvanck, Van Gelder en Graswinckel stil te staan bij het 60-jarig bestaan van de KNOB. Prof. Byvanck haalt herinneringen op uit de geschiedenis van de Bond. Hij betreurt het levendig dat het werk van Pit in het Rijksmuseum werd vernietigd en dat een Nederlands Historisch Museum, zoals de Bond destijds had bepleit, er niet gekomen is. In zijn herdenkingsrede sloeg Meischke een ernstiger toon aan. 'Mag de Bond na zestig jaar niet met tevredenheid terugzien op de hier verrichte – spreker doelt op de monumentenbeschrijving – arbeid? Indien men dit werk op dezelfde voet blijft voortzetten, zal er dan niet bij het 100-jarig jubileum van de Bond een vrij volledig bronnenmateriaal over de Nederlandse monumenten verzameld zijn? Het antwoord hierop moet helaas ontkennend luiden. Reden tot tevredenheid bestaat er in geen enkel opzicht [...]. Gebouwengroepen als de landelijke bouwkunst, het stedelijke woonhuis en industriële gebouwen, zoals molens, brouwerijen e.d. verdwijnen snel en bijna volledig. Het onderzoek van deze kleinere monumenten is dan ook een belang van de eerste orde. En de architectuur van tussen 1800 en 1940 loopt eveneens gevaar snel te verdwijnen. Waar op dit moment zelfs een gebouw als de Beurs van Berlage niet zeker van zijn behoud is, dienen wij ons te realiseren dat de architectuur van na 1800 in zijn geheel bedreigd wordt'. En sprekend over de binnenstadplannen merkte Meischke op: 'Waarop moet in deze hachelijke toestand het streven van de Bond zijn gericht? Op het schrijven van steeds meer adressen om de overheid op haar taak te wijzen? Geenszins! Het wordt tijd dat er een wijze van samenwerken gevonden wordt tussen de stede­bouw­kundigen en de oudheidkundigen [...]. Want ook wij oudheidkundigen, wer-

ken mee aan de vorm, die ons land in de toekomst zal krijgen, ook wij hebben een taak om onze steden in de toekomst zo bewoonbaar mogelijk te maken. Het is de taak van de Bond mee te helpen een brug te bouwen tussen oudheidkundigen en stede­bouw­ers die nu wederzijds in een onvruchtbaar isolement gevangen zijn'. Met een 'uiterst verzorgde costuumshow' van Cruys Voorbergh na een diner in het Internationaal Cultureel Centrum in het Vondelpark werd deze jubileumviering toch nog feestelijk afgesloten.

Ging er een gejuich op in de gelederen van de Bond, toen in 1961 eindelijk de Monumentenwet in werking trad? Uit de jaarverslagen van die jaren blijkt dat niet, integendeel. In het jaarverslag over 1960 schrijft secretaris Van der Mark dat 'het door de Regering bij de Tweede Kamer ingediende gewijzigde ontwerp-Monumentenwet de Bond met gevoelens van teleurstelling heeft vervuld. Gevreesd moet worden, dat met dit nieuwe ontwerp een stap terug gezet zal worden op het terrein van een effectieve monumentenbescherming. Met name zal de schrapping van de verplichting, voor onderhoud en instandhouding van een monument zorg te dragen, een ernstige verzwakking inhouden. Daarnaast betekent de verruiming van de zeggenschap van de gemeentebesturen, die helaas maar al te dikwijls slechts oog hebben voor plaatselijke belangen, allerminst een versterking van de positie van de overheid tegenover de genoemde besturen'. En in het jaarverslag over 1961 wijst Van der Mark erop, dat 'de heersende hoogconjunctuur in onze welvaartsstaat een 'trek naar buiten' heeft doen ontstaan, die welhaast onrustbarende vormen gaat aannemen. Er heerst een niet te stillen honger naar vakantie-optrekjes en weekend-huisjes, waarvan reeds tal van oude boerderijen en molens het slachtoffer zijn geworden, want zonder een ingrijpende verbouwing en modernisering, die vrijwel steeds op een totale vernietiging van het oorspronkelijke karakter neerkomt, zijn deze monumenten niet voor hun nieuwe bestemming geschikt te maken'. Toch komt de nieuwe wet, zij het zijdelings, in het verslag aan de orde, waar de steller komt te spreken over het Loo-Gasthuis in Zevenaar. 'Dit in 1476 gestichte gebouwje, dat in de loop der eeuwen practisch geen wijziging heeft ondergaan en daarom voor ons land een uniek voorbeeld vormt van een bescheiden, middeleeuws gasthuis, dreigt het slachtoffer te worden van de aanleg van een weg. Wellicht dat op grond van de bepalingen van de op 9 augustus 1961 in werking getreden nieuwe Monumentenwet, die een algehele herinventarisatie van te beschermen monumenten binnen een periode van vijf jaar voorschrijft, maatregelen kunnen worden genomen, dit huis voor afbraak te behoeden'.

Dat de Bond niet enthousiaster reageerde valt wel te begrijpen. Immers, men had wel érg lang moeten wachten op deze zo noodzakelijke geachte wettelijke maatregel, die voor veel objecten, die naar het oordeel van de Bond behouden hadden moeten blijven, te laat kwam. Bovendien moest nog maar worden afgewacht wat het effect van de nieuwe wet in de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg zou zijn.

De stadssanering en het behoud van historische binnenste-

den bleef het Bondsbestuur dan ook bezighouden, zoals blijkt uit de rede, die voorzitter Ozinga op 22 juni 1962 in Arnhem hield. In aansluiting daarop wordt tijdens de ledenvergadering op 19 juni 1964 in Sluis gediscussieerd over de problematiek van de stadsvernieuwing in Alkmaar, waar men vergaande plannen heeft om o.a. grachten te dempen. De Bond bracht in niet mis te verstane bewoordingen zijn visie onder de aandacht van het Alkmaarse gemeentebestuur. Maar ook voor nieuwe ontwikkelingen heeft men oog: er wordt een commissie historische scheepsresten in het leven geroepen, het prille begin van de scheeps- en onderwaterarcheologie. En het erfgoed over zee – een zaak, die Overvoorde zo ter harte ging – kreeg in het Bulletin veel ruimte met bijdragen in mei 1966 van G. Roosegaarde Bisschop over de oorsprongen van de Kaapse bouwkunst en mevr. M.A.P. Meilink-Roelofs over de tentoonstelling Ceylon-Nederland in het verleden 1602-1795 en in november 1968 van Temminck Groll over de monumenten van Europese oorsprong in Ghana. Met de inmiddels opgeheven Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (CNO) bestaan in deze jaren goede contacten.

Tijdens de zomervergadering op 16 juni 1967 om 9 uur 's avonds in het Hervormde Kerk te Bergen (NH), zoals gebruikelijk mede bijgewoond door RDMZ-hoofddirecteur mr R. Hotke, deelt voorzitter prof. dr W.Ph. Coolhaas mee dat op initiatief van het bestuurslid D.J.G. Buurman, directeur van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, een commissie zich zal gaan buigen over de problematiek van de bescherming van historische buitenplaatsen. Aan dit onderwerp werd in het Bulletin regelmatig aandacht geschonken, maar dan vooral in beschrijvende zin. De vraag of historische parken en tuinen beschermd zouden kunnen worden op basis van de Monumentenwet, was echter nog niet eerder onderzocht. Onder leiding van oud KNOB-voorzitter dr W.C. Braat ging een uit vertegenwoordigers van tal van betrokken organisaties samengestelde Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven aan de slag, die in 1972 het rapport *Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen* het licht deed zien. Het rapport, dat richtlijnen voor de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen, opgesteld door commissielid jhr drs H.W.M. van der Wyck, en (noodzakelijk geachte) maatregelen bevatte, werd op 4 januari 1973 aan Staatssecretaris Vonhoff van CRM aangeboden. Publicatie volgde in het Bulletin van maart 1973 en in een aparte brochure van de toen net tot standgekomen Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM), aan welke monumentenkoepel de KNOB vanaf het begin actief heeft deelgenomen. Het rapport gaf de stoot tot het ontwikkelen van een op behoud en bescherming van buitenplaatsen gericht rijksbeleid.⁸²

Voorafgaand aan de vergadering in Bergen werd een bezoek gebracht aan Alkmaar. Alkmaars burgemeester mr H.J. Wytema bracht in herinnering dat de Bond en het gemeentebestuur dikwijls de degenen hadden gekruist. 'Het oorspronkelijke basisplan voor de sanering van de binnenstad en vooral de daaruit voortvloeiende demping van enkele schilderachtige grachten kon geen genade vinden in de ogen van het

Bondsbestuur en resulteerde in een tot de gemeenteraad gericht scherp protest. Achteraf is het wenselijk en mogelijk gebleken – aldus de burgemeester – met vele verlangens van de Bond rekening te houden. De tegenspelers van weleer zijn hier hartelijk welkom'. Conclusie: een krachtig pleidooi van de Bond kon (en kan?) dus toch effect sorteren.

De zaterdag werd besteed aan de gebruikelijke excursie, ditmaal door Noord-Holland met o.a. bezoeken aan de buitenplaatsen Assumburg, Marquette, Waterland en het inmiddels 'in oude luister herstelde' Beeckestijn. Het menummer van het Bulletin bevatte niet alleen een toelichting bij de excursies, maar ook een viertal gedegen artikelen over de Zaanse schans, de genoemde buitenplaatsen en de kerk van Oosthuizen van de hand van architect E.A. Canneman.

Opmerkelijk is het septembernummer van het Bulletin in 1967: het is geheel gewijd aan de geschiedenis van de joden en hun synagogen in Limburg.

In 1968 bereikte de Bond een belangrijke mijlpaal: voor het eerst zijn er meer dan 1000 leden!

In de jaren, die volgen, is sprake van een zeker optimisme. Het ledenaantal blijft stijgen, maar de financiële positie blijft onveranderlijk wankel. Bulletin 1970, nr. 4 valt op door twee artikelen van prof. ir N.L. Prak over de Van Nelle-fabriek en het Feyenoordstadion in Rotterdam; aan jongere monumenten werd toen in het Bulletin nog niet zoveel aandacht besteed. En men blijft het land doorkruisen met zo nu en dan een stap over de landsgrens (1969 Diest en Bokrijk in België, 1972 Oostfriesland). Voorafgaand aan de excursie verschijnt in deze jaren steeds een aflevering van het Bulletin met goede informatie over de te bezoeken steden en monumenten.⁸³

Op 19 juni 1971 – het is de tijd van de Club van Rome – trekt de Bond met een telegram aan de Kabinetsformateur weer eens als van ouds van leer: 'De KNOB, op 18 juni 1971 in algemene vergadering bijeen in het stadhuis van Middelburg, maakt zich ernstig bezorgd over de achteruitgang van het leefmilieu in Nederland door de ontstellend toenemende achterstand bij het restaureren en rehabiliteren van het voor het behoud van een gezonde samenleving onmisbare bestand aan historisch waardevolle bebouwing in stad en land. De Bond dringt er daarom bij het nieuwe kabinet op aan dat in de allernaaste toekomst aanzienlijke financiële middelen ter beschikking komen en een strenger planologisch beleid zal worden gevoerd'. Regering en Staten-Generaal kregen daarna het *Rapport over monumentenzorg en leefmilieu* toegezonden, waaruit de volgende citaten: 'Reeds lang is de toestand rond regeneratie en conservatie zorgelijk, voor de ingewijden dikwijls méér dan dat. Nu echter dreigt een situatie te ontstaan, die catastrofaal genoemd moet worden', 'Zoals de zaken er nu voorstaan, kan echter slechts de ondergang worden voorspeld van zeker driekwart van wat wij nog hebben' en 'Inmiddels is de situatie nog veel kritieker dan in juni kon worden vermoed, door de nu voorgestelde stabilisering van het voor restauratiesubsidies beschikbare bedrag en het fatale besluit, dat de staatssecretaris⁸⁴ onder druk van dit voorstel moest nemen om gedane toezeggingen uit te stellen en om

vooral nog geen nieuwe toezeggingen te doen'. In het rapport werd nader ingegaan op de oorzaken van de toenemende problematiek in de monumentenzorg en werden voorstellen gedaan om in de situatie verbetering te brengen, zoals de herinvoering van de fiscale aftrekbaarheid van onderhoudskosten en de toepassing van het 0 tarief van de BTW voor onderhoud. Het 'stuwmeer' en de subsidiestop waren inderdaad zorgelijke ontwikkelingen waartegen terecht stelling werd genomen. Geleidelijk aan en zeker na het Monumentenjaar '75 ging het budget echter omhoog, zodat het doemscenario van 'zeker driekwart van wat wij hebben zal ten onder gaan', zoals wij nu weten, niet bewaarheid werd.

Om nog weer eens een pand te noemen, dat het ondanks een krachtige interventie van de Bond niet redde: het gebouw van de verzekeringsmaatschappij De Utrecht aan de Leidseweg aldaar (hoofdgebouw in 1901 ontworpen door architect Jan Verheul, het eraan toegevoegde archiefgebouw in 1908 ontworpen door architect Kropholler) moest wijken voor de bouw van Hoog Catharijne. De Bond was van mening, dat dit gebouw zonder enig probleem in de nieuwbouwplannen had kunnen worden ingepast.

De historische Statenzaal in Dordrecht was het decor voor de viering van het 75-jarig bestaan. Naast de andere genodigden kon waarnemend voorzitter Quarles van Ufford de departementale vertegenwoordigers mr R. Hotke, directeur-generaal Culturele Zaken, en P.J. Yperlaan, directeur Musea, Monumenten en Archieven, welkom heten, zoals gebruikelijk want zij woonden als het enigszins kon altijd de vergaderingen van de KNOB bij, een gewoonte, die na hun pensionering door hun opvolgers – een uiting van 'de terugtrekkende overheid'? – niet werd overgenomen. Bestuurslid mevrouw drs M.A. Prins-Schimmel las de rede van de door ziekte verhinderde voorzitter prof dr ir C.L. Temminck Groll voor. Ook in deze rede werd de vraag of de Bond 'seine Schuldigkeit getan hat' weer ontkennend beantwoord. 'Al is ruimschoots aan de verwachtingen voldaan, de oprichters van toen zouden toch wel sprakeloos van schrik staan, wanneer zij nu hun land zouden terugzien', aldus een bezorgde Temminck Groll die voorts wees op de aan de gang zijnde aftakeling van onze omgeving, op het belang van de gegroeide samenhang tussen 'grote' én 'kleine' monumenten en beschermde gezichten en op de mogelijkheden, die het komende Monumentenjaar 1975 kan bieden om samen iets uit te dragen van de waarde van het eerder gemaakte voor mensen van nu en voor wie na ons komen. 'In de strijd om een blijvend 'bewoonbaar' Nederland ligt nog een zware taak voor de Bond gereed', zo hield Temminck Groll zijn gehoor voor.

Feestspreker prof dr C.J.A.C. Peeters schetste de ontwikkeling van de Bond en benadrukte het belang van de erkenning van de echtheidswaarde en het voorkomen van geschiedvervalsing. Hij herinnerde aan de klare taal van het Charter van Venetië (1964), waarin onder meer wordt gezegd dat ononderbroken onderhoud essentieel is voor behoud. 'Behouden, conserveren is niet conservatief, in tegendeel gericht op de toekomst. De meest progressieven hebben door, dat

men niet kan doorgaan met stompzinnig vernieuwen ter wille van tijdelijk gewin op korte termijn. Ik voorspel u: het project Hoog Catharijne, symbool van de conservatieve vooruitgangsgedachte op basis van een vrij marktmechanisme zal als vorm en gedachte eerder versleten zijn dan de Dom van Utrecht'.⁸⁵ Dat anno 1998 Hoog Catharijne weer 'ter discussie' staat geeft aan dat Peeters' voorspelling wellicht zal uitkomen.

Ook de zomervergadering op 21 juni 1974 in de Bovenkerk te Kampen stond in het teken van het 75-jarig jubileum met het presenteren van de jubileumpublicatie *Nederland zal ons een zorg zijn*. Samensteller drs Chr. van Welsenos vroeg daarin aandacht voor de *verandering* van de objecten. 'Wij presenteren', aldus voorzitter Temminck Groll, 'het boek als waarschuwing en wij hadden het eigenlijk de titel willen meegeven van "Zo gaan we naar de bliksem"'. De publicatie, tot stand gekomen op initiatief van bestuurslid architect P.L. de Vrieze, werd op 17 juni op Huis ten Bosch aan de Bescermvrouwe H.M. Koningin Juliana aangeboden.

In het jubileumjaar verscheen het Bulletin in een nieuw jasje. Het aparte Nieuwsbulletin werd per 1 januari 1974 opgeheven en de inhoud wordt voortaan in het Bulletin opgenomen. Op 25 juni sloten de KNOB en de RDMZ een overeenkomst om tot een duidelijke afbakening van de verhoudingen over en weer te komen. Tegen een bepaalde vergoeding zal de RDMZ het Bulletin voortaan gebruiken voor zijn wetenschappelijke publicaties, waarvoor uitsluitend de RDMZ verantwoordelijkheid zal dragen. Drs A.G. Schulte trad vanwege de RDMZ toe tot de redactie.

En zo werd – gematigd optimistisch – de periode 1924-1974 afgesloten. Het ledental stijgt nog steeds en de hoop bestaat dat de 'magische' grens van 2000 wordt overschreden. Het Monumentenjaar 1975 gaat beginnen en ook daarvan heeft de Bond veel verwachtingen. In deze periode kwam het nodige tot stand: natuurlijk de Monumentenwet, maar ook het *Reperitorium*. In wetenschappelijk opzicht zette de Bond zijn taak voort, ook al moest het *Oudheidkundig Jaarboek* weer plaatsmaken voor het bescheidener uitgevoerde Bulletin. De Bond zou met mr dr L. de Gou, burgemeester van Haarlem – de eerste van een reeks burgemeesters, die aan de Bond leiding zou gaan geven – aan het roer een nieuwe periode in zijn bestaan ingaan, een periode, die zich – helaas – zou kenmerken door grote problemen. Het in zekere zin rustige vaarwater, waarin de Bond vele jaren lang had gevaren, mede dankzij het feit dat het secretariaat in deze periode grotendeels in handen lag van twee gedreven en zeer deskundige personen, Graswinckel en Van der Mark, wat onmiskenbaar tot stabiliteit en een grote mate van continuïteit heeft geleid, zou overgaan in een wat woeliger situatie, die bijwijlen stormachtig zou blijken te zijn.

De laatste 25 jaren 1974-1999

De KNOB zette het Monumentenjaar 1975 in met een door meer dan 350 leden van en sympathiserenden met de Bond

bijgewoonde bijeenkomst op 15 februari in de Koningszaal van Artis te Amsterdam. Een dergelijk groot aantal deelnemers is in de lange geschiedenis van onze vereniging nog nooit voorgekomen, tekende secretaris Van der Mark op. Er blijken ruim 200 nieuwe leden de weg tot de Bond te hebben gevonden. Aan het einde van het Monumentenjaar bedroeg het aantal leden omstreeks 2200! De zomervergadering speelde zich in Drenthe af met onder andere een bezoek aan het M'75 pilotproject Orvelte. Op 16 december 1975 kreeg de KNOB bij de afsluiting van het Monumentenjaar een onderscheiding uit handen van Z.K.H. Prins Claus wegens zijn verdiensten voor het behoud van het Nederlandse monument. Van het actiefrent kan worden gemeld, dat de Bond – overigens tevergeefs – beroep bij de Kroon instelde tegen de door de Minister van CRM verleende sloopvergunning voor de panden Breestraat 125 ('Het Gulden Vlies') en 127-129 en Langebrug 48-52 in Leiden ten behoeve van nieuwbouw voor C.& A. Bij KB van 10 oktober 1979, nr. 6, werd de minister in het gelijk gesteld. C. & A. besloot nadien evenwel af te zien van de nieuwbouwplannen.

In september 1976 verschijnt een geheel aan paleis Het Loo gewijd dubbelnummer van het Bulletin. De door architect ir J.B. baron van Asbeck ontwikkelde restauratieplannen voor paleis en tuin ontmoeten veel kritiek, waarbij de Bond zich aansluit. Deze zaak liep hoog op en uiteindelijk nam de Tweede Kamer twee moties aan welke tot verwerping van de voorgestelde restauratieplannen zouden moeten leiden. 'Het is te hopen dat de belangstelling voor de problematiek rond Het Loo ertoe kan bijdragen dat in de toekomst verschillende opvattingen over het hoe en waarom van restauraties meer en tijdiger dan voorheen in een openbare discussie aan de orde kunnen komen. Het Bulletin KNOB stelt hiertoe graag zijn kolommen open', schreef de redactie. Ook in Bulletin 1976, nr. 5, kreeg de Loo-kwestie veel aandacht. Jhr dr C.C.G. Quarles van Ufford wees erop 'dat de lange, boeiende historie vandaag voor ons de grote waarde van dit gebouw bepaalt. De voorgenomen ontmanteling van Paleis Het Loo zal deze waarde volstrekt te niet doen en de visuele samenhang tussen verleden en heden verbreken'.

Ook over de toekomst van kasteel Amerongen toonde de Bond zich verontrust. Het zou, aldus voorzitter De Gou, een nationale schande zijn, als de inboedel in openbare veiling zou worden gebracht. Op 23 december 1976 zette het bestuur een belangrijke stap: onder aanbieding van een beleidsnota vroeg het bestuur aan het Ministerie van CRM een subsidie van fl 100.000,- om een eigen bureau te kunnen instellen.⁸⁶

Voorzitter De Gou liet zich tijdens de zomervergadering op 17 juni 1977 in de Markiezenhof te Bergen op Zoom zeer kritisch uit over het rijksmonumentenbeleid: 'Uit het voorspel van het eerste deel van dr Faust zou ik de minister willen toeroepen: 'Der Worte sind genug gewechselt. Laszt mich auch endlich Taten sehen'. Want *daden* zien wij niet. Integendeel: in het schrikbeeld van de achterstand in subsidies, het beruchte 'stuwmeer van Zeist', en de problemen van het vóórfinancieren is nog niets veranderd. Evenmin op het fiscale ter-

rein'. Het naast zich neerleggen van de Tweede Kamer-motie over de restauratie van Het Loo vond De Gou een blijk van minachting voor het Parlement en niet in overeenstemming met het beginsel van de volkssouvereiniteit: 'een daad, die nog onbegrijpelijker wordt, nu zij is gedaan door een demissionaire minister, behorend tot een Kabinet, dat zich progressief noemt en beweert het democratiseringsproces te bevorderen'. Bulletin 1977, nr. 4/5, was weer geheel aan Het Loo gewijd.

Nadat per 1 januari 1976 de contributie was verhoogd, ging de ledenvergadering in de Markiezenhof te Bergen op Zoom op 17 juni 1977 ermee akkoord de contributie nogmaals te verhogen en het studentenlidmaatschap af te schaffen. Vooral tegen dit laatste punt werd in de ledenvergadering op 15 april 1978 in de Geertekerk te Utrecht scherp stelling genomen. Immers, het besluit betekende, dat studenten in plaats van fl. 20,- fl. 50,- zouden moeten gaan betalen! Het zal, zo werd vanuit de vergadering opgemerkt, ertoe leiden, dat het merendeel van de 300 student-leden zullen bedanken. De vergadering ging na enige discussie akkoord met een bestuursvoorstel om een commissie samen te stellen, die moest adviseren over de financiering van het Bulletin en moest nagaan hoe de kosten gedrukt zouden kunnen worden. Na de vergadering vond een samen met de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici georganiseerde studiebijeenkomst plaats over de problematiek van de architectuurrestauratie in de ruimste zins des woords.⁸⁷

Het jaarverslag 1978 en de redes van voorzitter jhr mr L.M. Michiels van Kessenich, burgemeester van Margraten – hij nam in 1978 de taak van de heer De Gou over – tijdens de ledenvergaderingen op 31 maart in Naarden en 15 juni 1979 in 's-Hertogenbosch zijn somber van toonzetting. Het Bulletin kan nog maar vier maal per jaar verschijnen en de student-leden zijn en masse vertrokken. Er konden echter ook initiatieven gemeld worden om deze negatieve ontwikkelingen te keren, waarbij vragen aan de orde kwamen als: 'Bezit de Bond wel de democratische instelling, die de huidige jonge generatie verlangt en past de Bond zich voldoende aan aan de moderne maatschappelijke ontwikkeling?'. Een lichtpuntje was het positieve bericht van CRM: het ministerie stelt fl. 10.000,- subsidie beschikbaar, waarmee het mogelijk wordt een eigen bureau(tje) op te zetten in het Huis De Pinto te Amsterdam, de zetel van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming. Per 1 mei 1979 trad drs Marianne E. de Haas voor anderhalve dag per week, later verruimd tot twee en een halve dag, in dienst van de KNOB. En vreugdevol is de huldiging van Van der Mark – 25 jaar secretaris van de Bond – op 16 juni tijdens de lunch in Oirschot als onderdeel van de excursie door de Brabantse Meijerij en de Kempen. Tot zijn grote verrassing werd hem de in 1934 voor Kalf geslagen gouden penning, na diens overlijden in 1954 weer aan de KNOB toegevallen, toegekend.

In 1979 zag ook een discussienota, geformuleerd door vier 'kritische' jongere KNOB-leden, de dames P.L. van Dishoeck en E.L. Enderman-van Wijchgel en de heren Th.A.J. Schiere en A.P. Dreimuller, onder de mooi gekozen titel *Op*

zoek naar de bloem in de KNOB, het licht.⁸⁸ Bezorgdheid over de financiële situatie, waarin de KNOB was komen te verkeren, de perikelen rond het studenten- en jeugdlidmaatschap en het dalende ledenaantal – per 1 januari 1979 1574 – hadden de opstellers van de nota zich doen buigen over de vraag hoe het nu verder met de KNOB zou moeten gaan. Men bepleit te komen tot een andere structuur, waarbinnen het mogelijk wordt actiever en met meer oog voor de actuele ontwikkelingen op het terrein van de monumentenzorg en het stads- en dorpsvernieuingsbeleid te opereren, de instelling van werkgroepen en meer aandacht voor informatieoverdracht en (onderlinge) contacten door het organiseren van regionale bijeenkomsten.

De problemen, waarmee de Bond in deze jaren werd geconfronteerd, vonden uiteraard ook hun neerslag in het laatste jaarverslag van de hand van Van der Mark: 'het uitbrengen van het verslag mag dan voor hem persoonlijk een plezierige taak zijn, de laatste jaren werd dit plezier danig getemperd door een sfeer van malaise en onzekerheid, waaraan onze vereniging zich ogenschijnlijk maar niet kon ontworstelen'. Tekenend daarvoor was ook dat besloten moest worden het 80-jarig bestaan van de Bond ongemerkt voorbij te laten gaan.

Dat ook in 1980 de malaise-toestand nog voortduurde mag blijken uit het steeds onregelmatiger verschijnen van het Bulletin. Dr J.R.J. van Asperen de Boer verzocht ontheven te worden van hoofdredacteurschap. De bestuursleden Slechte en Snoep gingen de redactie ad interim versterken. Tijdens de Algemene Ledenvergadering op 20 juni 1980 in het Thermenmuseum te Heerlen werd Van der Mark als secretaris opgevolgd door drs P. Nijhof. Ook nu weer werden woorden van dank aan het adres van Van der Mark gezegd. In 1986 viel hem het erelidmaatschap ten deel. Nog tot kort voor zijn overlijden op 29 november 1996 was hij een graag geziene deelnemer aan KNOB- en andere monumentenactiviteiten.⁸⁹

Op 1 november verzamelden zich zo'n 100 personen in het Centraal Museum te Utrecht om 'samen te zoeken' naar de richting, die de KNOB zou moeten uitgaan. De heer H.J. Zantkuyl betoogde dat vernieuwing en verbreding noodzakelijk zijn voor het behoud van de Bond, behoud in die zin dat wij van een werkzaam behoud spreken en niet van een langzaam stervend behoud. Vervolgens konden de leden in vier groepen onder leiding van de heren Van Swigchem, Temminck Groll, Zantkuyl en Michiels van Kessenich discussiëren wat leidde tot de formulering van vijf concrete wensen voor de korte termijn: 1. landelijke werkgroepen, waaronder één, die op basis van de gevoerde discussies het bestuur adviseert over het toekomstige beleid, 2. regionale werkgroepen, 3. een grotere actievere inzet van alle leden, 4. een inventarisatie van kennisgebieden binnen de Bond en 5. een Nieuwsbrief. 'Nu is het bestuur aan zet, door alle bevindingen te vertalen in een actief beleid. Dat dit zal gebeuren, staat vast. De leden horen er meer van! Met deze positieve blik op de toekomst van de KNOB werd', zo besluit secretaris Nijhof zijn verslag, 'de discussiedag gesloten'.⁹⁰

De Bond mocht dan in de mening verkeren dat het niet zo goed ging, actief bleef men wel, want op 1 december 1980 stelde het bestuur, inmiddels voorgezeten door de burgemeester van Steenderen S. Buddingh', de werkgroep '20 jaar Monumentenwet' in met de opdracht het functioneren van de monumentenzorg in het algemeen gedurende de afgelopen 20 jaar te evalueren, knelpunten daarbij op te sporen en te inventariseren en concrete aanbevelingen te formuleren om een krachtig integraal monumentenbeleid op alle bestuurlijke niveaus te bevorderen. De uit 12 personen samengestelde werkgroep werd onder voorzitterschap geplaatst van drs U.F. Hylkema, toen directeur van de Academie van de Bouwkunst te Amsterdam. De heer Nijhof werd met het voeren van het secretariaat belast. Medio 1981 verscheen het rapport van de werkgroep 'Monumenten uit de zorgen? Een handreiking voor een nieuw monumentenbeleid'.⁹¹ In een tiental punten werd aangegeven hoe naar het oordeel van de werkgroep de beschermingswetgeving voor de gebouwde omgeving opgezet zou moeten worden. Vastgesteld moet worden dat dit rapport nauwelijks van invloed is geweest op de voorbereiding van de Monumentenwet 1988.

In de nu volgende jaren gaf het bestuur in beperkte mate uitvoering aan de in de discussienota 'Op zoek naar de bloem in de KNOB' gedane aanbevelingen. Er kwam een werkgroep Beleid langere termijn, die weer adviseerde regionale activiteiten te organiseren. Het bestuur kon, gelet op de als steeds precaire financiële situatie van de Bond en de minimale bezetting van het bureau, aan dat advies geen uitvoering geven. De werkgroep Spoorwegmonumenten bracht het rapport *Spoorwegmonumenten in Nederland* uit – als aparte KNOB-publicatie verschenen – dat tijdens een door ruim 125 belangstellenden bijgewoonde studiedag in de vm. Goudsche Machinale Garenspinnerij te Gouda op 14 december 1985 werd besproken. De belangrijkste aanbeveling van de werkgroep, door de aanwezigen ondersteund, luidde: de spoorweg-historische betekenis van in het rapport vermelde objecten moet bij de besluitvorming over hun toekomst steeds zorgvuldig worden meegewogen. De werkgroep Monumenteninventarisatiemethodiek presenteerde in samenwerking met de gelijknamige werkgroep van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers tijdens de Monumentenstudiedag op 18 april 1984 in Leiden de brochure *Inventarisatiemethodiek*. Weer een typische KNOB-activiteit was de op 8 december 1982 in de Utrechtse Nicolaïkerk gehouden studiedag 'Monumentenbeschrijving in nieuwe banen?'.⁹²

Voorzitter Buddingh' uitte tijdens de zomervergadering in Tiel op 18 juni 1983 zijn verontrusting over het 'decentralisatieavontuur' van de overheid op het terrein van de monumentenzorg. 'Doordat een definitieve standpuntbepaling alsmaar uitblijft en er steeds weer nieuwe varianten in de wandelgangen de ronde doen, neemt de verwarring toe. Zowel het particuliere initiatief als de gemeentelijke en provinciale overheid blijven hierdoor onverantwoord lang in het ongewisse.⁹³ Met de KNOB gaat het beter: de begroting voor 1983 is na voorgaande jaren van grote tekorten weer bijna sluitend, de leden-

daling – het aantal leden bedraagt inmiddels nog maar zo'n 1400 – lijkt een halt te zijn toegeeroepen en er worden tal van nieuwe activiteiten ontwikkeld, zoals de werkgroepen en de studiedagen'. Met ingang van januari is de uitgave van het Bulletin in handen gelegd van Bohn, Scheltema & Holkema te Utrecht. De banden met de firma E.J. Brill te Leiden, sinds 1932 de drukker van het Bulletin, moesten om financiële redenen worden verbroken. Het Bulletin zal weer 5 maal per jaar gaan verschijnen.

Aan het 85-jarig bestaan van de Bond in 1984 kon gelukkig wel weer enige aandacht worden gegeven. In 's-Hertogenbosch vond een lustrumcongres over industriële archeologie plaats. Er kwamen negen inzendingen binnen voor de lustrumprijsvraag, waarvan er geen in aanmerking kwam voor de eerste prijs. Aan de heren K.A. Ottenheim – thans hoofdredacteur van het Bulletin – voor zijn artikel 'Het stadhuis van Pieter Post in Maastricht' en F.J. van der Vaart voor zijn artikel 'Hoe de hertogelijke curia te Den Bosch verstedelijkte' werd een gedeelde tweede prijs uitgereikt.⁹⁴

Dat het lukte om het vijfde deel van het Repertorium – de periode 1961-1970 – het licht te laten zien, was vooral te danken aan de inspanningen van Van der Mark om voor deze uitgave fondsen te werven. Voor de excursies in het jubileumjaar bestond, zoals gebruikelijk, weer veel belangstelling. Aan de winterexcursie naar Delft namen 120 leden deel. De tweedaagse zomerexcursie naar Westfriesland trok zo'n 80 deelnemers. In deze jaren hield de restauratie van de Maastrichtse Sint Servaaskerk de Bond sterk bezig. Over de wijze, waarop deze restauratie aangepakt zou moeten worden, liepen de meningen sterk uiteen. Vooral in de kring van het Cuypergenootschap blijft men ongelukkig over de wijze, waarop de restauratie uiteindelijk werd uitgevoerd.⁹⁵ Het lustrumjaar kon, ondanks het nog steeds teruglopend aantal leden, met een klein batig saldo worden afgesloten.

De activiteiten in 1985 laten hetzelfde beeld zien. In wederom een interessant themanummer werden de voordrachten, gehouden tijdens een tweedaags symposium onder de titel 'New Netherland Studies, An inventory of current research and approaches' in het Amsterdams Historisch Museum op 7 en 8 februari 1983, opgenomen.⁹⁶ Een 125-tal personen bezocht de studiedag over spoorwegmonumenten in december in Gouda, maar nog veel groter – 250 deelnemers – was de belangstelling voor het congres 'Verantwoord onder water', dat op 15 maart 1985 in Den Helder werd gehouden. Het lid van de Eerste Kamer en voorzitter van de Monumentenraad, drs Y.P.W. van der Werff, opende het congres en dat was niet toevallig, want – en de heer Van der Werff liet niet na daaraan te refereren – de Raad had in 1984 een advies over de scheeps- en onderwaterarcheologie uitgebracht, waarin onder meer ervoor werd gepleit zoveel mogelijk aansluiting te zoeken bij de archeologische monumentenzorg op het land. Het congres werd afgesloten met het formuleren van een zevental stellingen, die werden opgenomen in de apart verschenen KNOB-publicatie over dit congres, dat voor de verdere zowel beleidsmatige als inhoudelijke ontwikkeling

van de scheeps- en onderwaterarcheologie een grote stimulans is geweest. Kortom, er was sprake van een 'ouderwetse' bijeenkomst in de beste tradities van de KNOB. De restauratie van Het Loo 'van paleis tot museum' kwam nog eenmaal aan de orde in een genuanceerde beschouwing van Erik de Jong, verbonden aan de V.U. te Amsterdam.⁹⁷ Drs Ch. Dumas volgde Slechte op als voorzitter van de redactie. Tenslotte de band van het bestuur met de redactie te verstevigen trad Dumas in 1986 tot het bestuur toe.

Met ingang van 1986 werd het drukken en uitgeven van het Bulletin op grond van financiële overwegingen in handen gelegd van De Walburg Pers te Zutphen. Op 13 en 14 juni 1986 hield de KNOB de zomerexcursie in Maastricht. Voorzitter Buddingh' merkt in zijn openingswoord van de ledenvergadering, gehouden varende op de boot tussen Maastricht en de Belgische grens, op 'dat uit de vele activiteiten in de afgelopen periode blijkt, dat de KNOB anno 1986 springlevend is, voortdurend inspeelt op nieuwe ontwikkelingen en raakvlakken zoekt met andere disciplines. Aldus was het afgelopen jaar een jaar vol activiteiten en toekomstgericht denken'. Hij maakte de benoeming van Van der Mark – na zijn aftreden als secretaris van de Bond adviseur van het bestuur voor het herzien van de statuten en het huishoudelijk reglement en krachtig stimulator van de totstandkoming van het vijfde deel van het Repertorium – tot erelid bekend. Aftredend secretaris Nijhof werd geprezen om zijn voortdurende creativiteit, die leidde tot veel nieuwe activiteiten, zoals studiedagen en werkgroepen. De heer H.J. Jurriëns neemt zijn plaats in. Tenslotte aanvaardde de ledenvergadering de notitie Toekomst KNOB. Deze notitie is van grote invloed geweest op de verdere ontwikkeling van de KNOB.⁹⁸ Vastgesteld wordt dat een heroriëntatie van de Bond noodzakelijk is. Het ledenaantal – dan nog ca. 1300 – blijft ondanks het ontwikkelen van nieuwe activiteiten, zoals studiedagen, teruglopen. Dat zou weer moeten leiden tot een verdergaande versobering van bijvoorbeeld het Bulletin, maar daardoor zal het proces van afbraak de KNOB nog harder treffen. Verder wordt geconstateerd dat de KNOB in inhoudelijke en ideële zin na de Tweede Wereldoorlog flink terrein heeft verloren. Er zijn tal van nieuwe organisaties op de terreinen, die aanvankelijk tot het werkterrein van de Bond behoorden, zoals de musea en de archeologie, ontstaan met eigen periodieken. Er wordt geen samenhangend activiteitenprogramma uitgevoerd. De organisatie als geheel is niet (meer) in staat om adequaat en professioneel vanuit de vakgebieden op actuele ontwikkelingen te reageren. 'Monumentenzorg ontwikkelt zich van een sterk begrensde en afgeperkte sector naar een meer algemeen belang van specifiek ruimtelijke waarden. Gesteld kan worden dat de KNOB in deze boeiende fase van de monumentenzorgpraktijk in Nederland geen bijdrage levert aan het veranderingsproces. Veeleer is de KNOB een organisatie gebleven die opereert vanuit de beginselen die in de eerste fase van monumentenzorg (ca. 1900) zijn opgesteld', aldus de opstellers van de notitie, de bestuursleden Hylkema, Van Regteren Altena en Van Voorden, die uit hun kritische analyse de conclu-

sie trokken dat wil de Bond werkelijk (weer) een vooraanstaande rol spelen niet te ontkomen valt aan professionalisering van bestuur en bureau. In ieder geval zou het bureau daartoe full time moeten worden bezet. Overleg met het Ministerie van WVC wordt noodzakelijk geacht om daartoe te komen. In samenhang met het (weer) denken over 'hoe het nu verder moet met de KNOB' vond dat overleg plaats, waarbij, aldus het verslag van de bestuursvergadering op 9 oktober 1986 bleek, dat het ministerie graag zou zien dat de KNOB het voortouw neemt om te komen tot de opzet van een monumentenblad voor een breed publiek. Kennelijk denkt men daar aan een blad à la het Belgische tijdschrift *Monumenten & Landschappen*. Ook met enkele uitgevers vinden gesprekken plaats over het starten van een nieuw tijdschrift, waarin de actualiteit een plaats zou moeten krijgen. Het Bulletin zou daarnaast, zij het wellicht met een ander accent, moeten blijven bestaan.

Het jaar 1986 werd afgesloten met een studiedag op 12 december in Utrecht onder de titel 'Begraafplaatsen en kerkhoven, wat doen we ermee?', bijgewoond door 140 belangstellenden.⁹⁹

De Algemene ledenvergadering, op 21 februari 1987 in de Rolzaal te Den Haag bijeen, benoemde de Leidse burgemeester mr C.H. Goekoop tot opvolger van Buddingh'. 1987 kende een 'jaartheme': de VOC en de WIC. De zomerexcursie naar Amsterdam op 20 juni sloot hierop aan evenals de door 140 personen bijgewoonde studiedag in het Rijksmuseum op 11 december, georganiseerd in samenwerking met de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (CNO).

In de bestuursvergadering op 25 augustus 1987 deelde voorzitter Goekoop mee 'dat de heer Jessurun (Ministerie van WVC) een persoon op het oog heeft die het bureau zou kunnen gaan versterken en de P.R.zaken zou kunnen behartigen. Deze persoon wordt betaald uit de ton, die door WVC beschikbaar wordt gesteld'. De discussie over een nieuw tijdschrift voor de 'vlotte' artikelen en daarnaast een jaarboek (ex-Bulletin) voor de wetenschappelijke artikelen – in dit voorstel, aldus het verslag, ziet de redactie niet zo veel – werd voortgezet. Het bestuur stelde een werkgroep publicatiebeleid in om een en ander verder uit te werken en te begeleiden. In de bestuursvergadering van 25 september geeft Dumas te kennen dat de redactie van het Bulletin bereid is om zijn zetels ter beschikking te stellen om ruimte te maken voor een nieuwe opzet. Men krijgt de indruk dat de visies van bestuur en redactie over (de toekomst van) het Bulletin steeds verder van elkaar verwijderd raken. De 'persoon die WVC voor het bureau op het oog heeft' bleek drs Th.M. Elsing te zijn die per 1 oktober in de functie van directeur van de KNOB aan de slag ging. Het contract van hem met WVC is voor een periode van 2½ jaar met een grote kans op uitbreiding tot 4 jaar. 'De financiën', aldus het verslag van de bestuursvergadering op 18 november 1987, 'lopen goed'. Daarvan werd ook verheugd mededeling gedaan tijdens de ledenvergadering op 27 februari 1988 in Deventer. De exploitatierekening over 1987 kan worden afgesloten met een

positief saldo van fl. 10.031,06! 'En met het Bulletin wordt, aldus voorzitter Goekoop, een nieuw begin gemaakt met een nieuwe lay-out en plaats voor actualiteiten, ook op die gebieden, waar de KNOB in het verleden minder actief was, zoals de musea'.¹⁰⁰

Niet alleen de zittende redactie – de mededeling tijdens de daarop volgende ledenvergadering op 4 juni in Kampen, dat de redactie per 31 december 1988 aftreedt, sloeg in als een bom – ook verschillende leden bleken moeite te hebben met het nieuwe beleid. Redactievoorzitter Dumas geeft aan 'dat het bestuur op verzoek van het Ministerie van WVC tot de oprichting van een nieuw tijdschrift wilde komen naast het Bulletin. De redactie was daar tegen. Vervolgens is besloten het Bulletin te vernieuwen. Daar was de redactie op zichzelf niet tegen, maar om daarvoor ruimte te geven, is de redactie bereid om op te stappen. Met de totstandkoming van het vernieuwde Bulletin heeft de redactie nauwelijks bemoeienis gehad en met de wijze, waarop aan het eerste nummer vorm is gegeven, kan de redactie geen vrede hebben. Het ging naar het oordeel van de redactie allemaal veel te snel'. Redactielid prof. Renaud was het niet duidelijk geworden in welk opzicht de redactie had gefaald. Van de zijde van het bestuur wordt hem gezegd dat de redactie niet heeft gefaald, maar dat de kaders veranderd zijn. Om aan de kritische geluiden tegemoet te komen werd besloten een extra ledenvergadering bijeen te roepen. Deze kwam – er zijn 40 aanwezigen – bijeen op 11 november in de Fundatie van Renswoude te Utrecht. Bestuurslid Van Voorden presenteerde de nieuwe uit 'klinkende namen' bestaande redactie, maar uit de vergadering bleven sceptische geluiden komen: twee maanden is niet voldoende om de zaak goed op poten te zetten, luidde het oordeel van de redactieleden Schulte en Zantkuyl. Ook de financiële afspraken met de Walburg Pers riepen bij de leden veel vragen en twijfels op. 'Er is', zo wordt, aldus het verslag van de bijeenkomst, van de kant van het bestuur meegedeeld 'een contract voor drie jaar aangegaan. De KNOB stopt incidenteel fl. 25.000,- in het Bulletin. De KNOB levert kosteloos de eindredacteur (Elsing). Het tekort wordt geschat op fl. 41.000,-.' Ook bij de positie en het functioneren van de nieuwe directeur en het nieuwe beleid in het algemeen bleven verschillende leden kritische kanttekeningen plaatsen. Vooral mevrouw Hubert van Blijenburg maakte zich tot tolk van de 'verontrusten', maar ook Van der Mark heeft grote twijfels over de juistheid van de nieuwe koers. De vergadering werd uiteindelijk afgesloten met de constatering dat men akkoord gaat met de samenstelling van de nieuwe redactie en de vorming van een redactieraad. De 'oude' redactie nam in het laatste nummer van het Bulletin in 1988 afscheid met als 'slotakkoord': 'Na een jarenlange nauwe relatie met het Bulletin zal door al degenen die een klein decennium hun volle inzet hebben gegeven, worden uitgezien naar de 88e jaargang. Hopelijk brengt 'een nieuwe lente' méér dan alleen 'een nieuw geluid'.¹⁰¹

Het naar KNOB-maatstaven roerige jaar 1988 werd afgesloten met een studiedag op 16 december in Leiden over stadsarcheologie.

Na enige maanden in een ruimte in Oudezijds Voorburgwal 195 te Amsterdam, het voormalige stadhuis, gevestigd geweest te zijn, verhuisde het KNOB-bureau per 1 juli 1989 naar het pand Achter Sint Pieter 21 te Utrecht. 'Met ingang van 1 januari 1989 is ook', aldus hoofdredacteur Van Voorden, 'de definitieve vernieuwing van het Bulletin een feit. De opzet van het tijdschrift steunt vanaf dat tijdstip op de aanwezigheid van een Redactieraad en een Redactie. Het wetenschappelijk toezicht op de inhoud, daarbij inbegrepen de afstemming van de onderscheiden vakgebieden, berust bij de Raad. De Raad is samengesteld uit vertegenwoordigers van diensten en instellingen, die werkzaam zijn op de onderscheiden vakgebieden. Redactie en Redactieraad zien het als hun taak het nieuwe Bulletin binnen ten hoogste twee jaar te ontwikkelen tot een actueel en wetenschappelijk tijdschrift op het gebied van monumentenzorg, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, archeologie, musea en archieven. Niet alleen de Nederlandse situatie komt aan de orde. Regelmatig zullen de ontwikkelingen buiten Nederland, in het bijzonder buiten Europa (overzee) aan de orde komen'.¹⁰²

De studiedag op 26 mei 1989 over het actuele onderwerp 'Beveiliging in musea' in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch richtte zich vooral op de kleinere musea. De Nederlandse Museumvereniging onthield zich van het geven van medewerking aan deze dag. Het zich weer begeven op het terrein van de musea door de (directeur van de) Bond leidde, zo mag daaruit worden geconcludeerd, tot een gespannen verhouding tussen 'dochter' NMV en 'moeder' KNOB.

Na de zomervergadering op 3 juni in het nieuwe gebouw van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort kwam de Bond op 23 september in de Nicolaïkerk te Utrecht bijeen voor de viering van het 90-jarig bestaan. De bijeenkomst vond plaats onder de titel 'Europe 92. Heritage Without Borders' met als gastsprekers de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, mr B.J.M. Baron van Voorst tot Voorst, en prof. Temminck Groll. Voorzitter Goekoop sluit zijn voorwoord in het Bulletin bij het 90-jarig bestaan 'Droom van een historische werkelijkheid' af met de woorden: 'De KNOB bestaat 90 jaar. Met de decentralisatie van de monumentenzorg zijn ook de taken van de KNOB weer toegenomen en verzaaid. Het blijven waken voor de kwaliteit van de monumentenzorg als geheel, het geven van voorlichting voor het behoud van zowel onroerende als roerende monumenten, het verzorgen van publicaties middels het gerenoveerde Bulletin, in 1899 begonnen als 'een vliegend blaadje', en middels studiedagen over monumentenzorg, musea en archeologie vanuit een onafhankelijke visie, het zijn alle activiteiten, welke niet mogelijk zouden zijn zonder het ideaal van het behoud en herstel van het cultureel erfgoed'.¹⁰³

Ondanks de in ieder geval voor de buitenwereld optimistische en opgewekte sfeer, waarin bij het 90-jarig bestaan van de Bond werd stilgestaan, waren de (interne) problemen nog allerminst tot een oplossing gekomen en was de kritiek van de leden nog lang niet verstomd. Tijdens de door slechts 21 personen bijgewoonde vergadering op 15 juni 1990 in Groningen werd onder meer geklaagd over het verminderde we-

tenschappelijke niveau van het Bulletin en de summiere verslaglegging van de bijeenkomsten. Ook het feit, dat de directeur zich in toenemende mate bezighoudt met restauratieprojecten in Potsdam – de directeur zou daar zelfs kantoor houden zonder dat het bestuur daarvan op de hoogte is – gaf aanleiding tot ongenoegen. Een en ander leidde ertoe dat het bestuur in november besloot vice-voorzitter Hylkema te benoemen tot gedelegeerd bestuurslid en hem te belasten met de dagelijkse leiding van het bureau. De inspanningen om het aantal leden te laten toenemen, zodat de financiële basis van de Bond weer wat sterker zou worden, bleken geen effect te hebben. In 1990 telde de Bond nog geen 1300 leden. De twee studiedagen op 22 september en 14 december hadden respectievelijk tot onderwerp 'Holland op zijn hoogst' en 'gemeentelijke monumentencommissies'.

In 1991, zo blijkt uit de verslagen van de ledenvergaderingen op 23 februari in Schoonhoven en op 7 mei in Utrecht, stapelden de (financiële) problemen zich op. WVC had vastgesteld dat het aantrekken van meer leden in geen enkel opzicht gelukt was en verstrekte in 1990 voor het laatst een loonkostensubsidie voor het salaris van de directeur. Het contract met Elsing werd derhalve per 1 juni beëindigd. Tot 1 februari 1992 zou hij nog op projectbasis op het KNOB-bureau werkzaam zijn. Er bleken ook grote problemen met de fiscus en met de Walburg Pers gerezen te zijn, problemen die de KNOB nog geruime tijd bleven achtervolgen. Tijdens de ledenvergadering op 15 juni in 's-Hertogenbosch kondigde voorzitter Goekoop zijn aftreden aan omdat zijn drukke werkzaamheden in Leiden niet meer te combineren zijn met het voorzitterschap van de KNOB. De financiële perikelen kwamen ook nog eens uitgebreid aan de orde, mede naar aanleiding van een brief van 7 oktober 1991 van 31 'verontrusten', allen prominente KNOB-leden, tijdens (weer) een buitengewone – en zeer langdurige – ledenvergadering op 29 november in Utrecht. Ondanks een zeer kritisch gesteld verslag adviseerde de kascommissie niettemin akkoord te gaan met de jaarrekening, welk advies door de ledenvergadering werd overgenomen. Uiteindelijk stemde men ook in met een contributieverhoging. Dumas en Hylkema, de laatste in verband met zijn benoeming per 1 september tot directeur ad interim van de RDMZ, hadden het bestuur inmiddels verlaten.

Op 15 februari 1992 – de Bond is dan weer in Leiden bijeen – volgde de heer G. Heuff, oud-directeur van de Rijksdienst Kastelenbeheer, Goekoop op als voorzitter. De bestuursleden Jurriëns en Van Voorden traden eveneens uit het bestuur. Van Voorden blijft nog wel tot 1 september 1993 aan als hoofdredacteur van het Bulletin. Ir W.B.J. Polman wordt de nieuwe secretaris, E.G.M. van Zijl de nieuwe penningmeester. Het lid van het Algemeen Bestuur drs J.F. van Regteren Altena neemt de functie van vice-voorzitter op zich. Heel behoudzaam tracht het bestuur in 1992 de organisatie weer 'op koers' te krijgen. Het lukt de verenigingsfinanciën op orde te brengen en de financiële en fiscale problemen op te lossen, vooral dankzij de inspanningen van de nieuwe penningmeester en de coulante opstelling van de Walburg Pers. De na-

mens de KNOB in de Hollandse wijk te Potsdam verrichte werkzaamheden werden afgesloten met het presenteren van een inventariserende eindrapportage aan het gemeentebestuur. De tussen de KNOB en zijn 'dochter', de Nederlandse Museum Vereniging, ontstane spanningen worden weggenomen door het opnemen van W.F.J. Mörzer Bruyns, de voorzitter van de NMV, in het algemeen bestuur van de KNOB. Het Bulletin verschijnt in zes afleveringen die weer 'de oude toon' ademen. Zo worden in Bulletin 1992/2 de voordrachten opgenomen, die tijdens het op 11 oktober 1991 door de RDMZ ter gelegenheid van de pensionering van dr ing H. Janse georganiseerde symposium 'Het grote verband' werden gehouden. Daar kwam de vraag aan de orde wat het verband is tussen het bouwhistorisch onderzoek, de restauratiepraktijk en het monumentenbeleid. Tevens werd daar de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland bekend gemaakt. De bouwhistorie bleef de belangstelling van de KNOB houden, want samen met de SBN werd op 23 september 1992 het symposium 'Bouwhistorisch onderzoek' in Deventer georganiseerd. De deelnemers lieten zich daar niet de kans ontgaan het zojuist ontdekte 'oudste' huis van Nederland in de Sandrasteeg in ogenschouw te nemen. Maar ook meer traditionele KNOB-onderwerpen kwamen weer aan bod zoals het kasteel tijdens het symposium op 2 oktober over 'Het Gelderse Kasteel' in de oranjerie van kasteel Rosendaal en het landschap tijdens het symposium 'Landschap' op 16 oktober in Zeist. Ook deze twee bijeenkomsten werden weer in samenwerking met andere organisaties georganiseerd.

Het beleid, gericht op enerzijds het herwinnen van het vertrouwen van de leden en anderzijds op het weer financieel gezond maken van de organisatie, werd in 1993 consistent doorgezet en met succes, want secretaris Polman kon in het verslag over dat jaar melden dat 1993 het jaar van de 'omslag' was geworden, een jaar 'waarin – sneller dan het bestuur had durven hopen – de resultaten van het saneringsbeleid zichtbaar zijn geworden. Mede dankzij de financiële steun van de RDMZ is het mogelijk gebleken in relatief korte tijd orde op zaken te stellen'.

Voorzitter Heuff voerde de Jaardag in, die zo dicht mogelijk op 7 januari moest plaatsvinden. Op 9 januari 1993 werd de eerste Jaardag in Leiden gehouden. In zijn jaarrede wees Heuff erop, dat 1992 het jaar van 'erop of eronder' was. 'Het doet mij – als voorzitter – genoegen u te kunnen melden dat het het eerste is geworden'.

Wederom in Leiden vond op 10 en 11 juni in samenwerking met het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden en het Cuypersgenootschap het tweedaagse symposium 't Schilderachtige' plaats met 16 [sic!] inleidingen. Na afloop van het symposium in het Teylers Museum te Haarlem over Pieter Post op 27 november werd het aan deze bouwmeester gewijde boek van de professoren Terwen en Ottenheim gepresenteerd.

Het Bulletin verscheen weer zoals gepland met een aan de monumentenzorg op Curaçao gewijd dubbelnummer en vier enkele afleveringen. In de loop van dit jaar is de redactie aanzienlijk gewijzigd. Zij is nu samengesteld uit universitaire

architectuurhistorici en medewerkers van de RDMZ en ROB. Prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur) en dr. D.J. de Vries (eindredacteur) vormen samen de hoofdredactie. De redactieraad is door het bestuur opgeheven. Ook de opmaak van het Bulletin is vanaf jaargang 93 (1994) 'gerestaureerd' en dienstbaar gemaakt aan het wetenschappelijk karakter van het tijdschrift. De samenwerking met de Walburg Pers verloopt weer in een goede sfeer en ook de vergaderingen van het bestuur worden gekenmerkt door eensgezindheid en betrokkenheid.

De Jaardag 1994 speelde zich af in de Waalse kerk te Amsterdam op 8 januari. Na de jaarrede van de voorzitter sprak bestuurslid prof. dr G.J. Borger over de rol van het verleden bij de toekomstige vormgeving, waarbij de spreker wees op de mogelijkheden, die planologische bescherming kan bieden. Het KNOB-bureau verhuisde per 8 juli 1994 naar het met de Stichting Menno van Coehoorn gedeelde pand Mariaplaats 51, ook te Utrecht. Het themanummer van het Bulletin was geheel gewijd aan het wetenschappelijk onderzoek op het Domein aldaar. Het batig saldo over 1994 bedroeg fl. 634,-.

Op 12 mei 1995 werd in Utrecht weer samen met de Stichting Bouwhistorie Nederland de goed bezochte studiedag 'Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg' gehouden. De dan zo juist afgetreden vice-voorzitter Van Regteren Altena, opgevolgd door Borger, kweet zich van de aangename taak namens de KNOB het eerste exemplaar van Bulletin 1995/5, waarin de op 12 mei gehouden voordrachten werden opgenomen, op 22 november aan te bieden aan RDMZ-directeur Asselbergs. Een op 9 juni georganiseerde studiedag had 'Jacob van Campen, het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw' tot onderwerp. Op 1 januari 1995 telde de KNOB 1134 leden, waaruit kan worden afgeleid dat wat het ledental betreft, de Bond – helaas en ondanks alle inspanningen – nog niet terug was bij in de jaren '70 bestaande situatie.

In zijn op 27 januari 1996 gehouden jaarrede in de Katholieke Universiteit Nijmegen kon Heuff melding maken van het gereed komen van het meerjaren-beleidsprogramma 1997-2000, inmiddels ingediend bij de RDMZ. Ook kon hij meedelen dat er een commissie was gevormd om de viering van het 100-jarig bestaan van de KNOB voor te bereiden. Verder kwamen in zijn jaarrede een aantal actuele ontwikkelingen op het terrein van de monumentenzorg aan de orde, zoals het zgn. Verbond van Zeist, een door de RDMZ geïnitieerd initiatief om duidelijkheid te scheppen over de afgrenzing van de werkterreinen van de landelijk functionerende monumentenorganisaties. Een bezoek aan het terrein, waarop zich eens de Valkhofburcht verhief, vormde vanzelfsprekend een belangrijk onderdeel van het programma vanwege de in het middelpunt van de belangstelling staande plannen van de gemeentelijke medewerking te geven aan de 'herbouw' van deze in 1796 gesloopte burcht. Nadien sloot de Bond zich aan bij de vele organisaties, die van oordeel waren, dat deze plannen geen doorgang zouden moeten vinden.

Het bestuur boog zich over de vraag 'Wanneer reageert de KNOB wel en wanneer niet?'. Het resultaat van het denkwerk – de door Borger geformuleerde notitie 'Behoud Cultuurhistorisch Erfgoed; een beschouwing over de rol van de KNOB' – werd besproken tijdens de ledenvergadering op 20 april in Goudse stadhuis.¹⁰⁴

114 deelnemers trok de studiemiddag op en over het kasteel De Haar en architect dr P.J.H. Cuypers, tijdens welke bijeenkomst het aan De Haar gewijde dubbelnummer van het Bulletin werd gepresenteerd. Eén van de aanleidingen om hier weer eens indringend aandacht aan te geven werd gevormd door de in ontwikkeling zijnde restauratieplannen voor het kasteel. Op 22 november stond (de ruïne van weer) een ander kasteel centraal: Daelenbroeck in Herkenbosch bij Roermond. De plannen van de eigenaar om op de fundamente van het al eeuwen verdwenen gebouw een reconstructie/nieuwbouw tot stand te brengen, was een gedachte, die niet alle aanwezige KNOB-leden aansprak of kon overtuigen.¹⁰⁵ In 1996 trad drs C.W.M. Hendriks, oud Algemeen Secretaris van de Raad voor het Cultuurbeheer, toe tot het bestuur.

De ledenvergadering op 26 april 1997 in de Gekroonde Brandersketel te Schiedam stond in het teken van 'afscheid': afscheid van Marianne de Haas als chef de bureau. Heuff bracht haar hartelijk dank voor het vele werk dat zij voor de KNOB had verricht. Van Van Zijl als de penningmeester, die de financiën weer op orde bracht. En van Heuff zelf, die met wélgekozen woorden door zijn opvolger Borger werd uitgeluid. 'Immers, de heer Heuff heeft de Bond de plaats teruggegeven die hem toekomt en de Bond kan met vertrouwen de toekomst tegemoet zien', aldus Borger. De plaatsen van Marianne de Haas en Van Zijl werden ingenomen door Jacqueline van den Berg en de heer A.Ph. de Rooder. Een extra feestelijk tintje kreeg deze in de sfeer van het maken van je never goed gedijende bijeenkomst door het voorstel van het bestuur prof. dr ir C.L. Temminck Groll te benoemen tot erlid, een voorstel waarmee de vergadering van ganser harte kon instemmen.¹⁰⁶

Uw croniqueur moge zijn relaas afsluiten met de vermelding van de studiedag op 27 juni in de Onze Lieve Vrouwe Kerk te Breda, waarvan de restauratie onlangs werd afgesloten, en het symposium op 12 september in Nijmegen over de ruïneproblematiek in het algemeen en de omstreden kwestie van de – overigens inmiddels 'afgeblazen' – 'herbouw' van de Valkhofburcht in het bijzonder. Een dubbelnummer van het Bulletin vestigde de aandacht op deze problematiek, alsook die van het Weeshuis op de Hessenberg dat helaas nog niet is gevrijwaard van dreigende afbraak.¹⁰⁷

Ter afsluiting

In het bovenstaande heb ik getracht een beknopte schets te geven van de wederwaardigheden van de thans bijna 100 jaar oude Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Aan sommige onderwerpen en personen besteedde ik meer aandacht dan aan andere: ik moest mij beperkingen opleggen en

keuzen maken en ik zal ongetwijfeld een werkgroep of een interessant adres over het hoofd hebben gezien of een verdienstelijk (bestuurs)lid niet hebben genoemd. Ik heb dus niet naar volledigheid gestreefd maar getracht zowel de hoofdlijnen aan te geven van de zaken, waarmee de Bond zich bezig heeft gehouden, als de sfeer op te roepen, die afhankelijk van de aard der tijden, binnen de Bond heerste. Het valt te betreuren, dat de onmiskenbaar goed bedoelde inspanningen, mede op initiatief van WVC, in de jaren '80 om de Bond een 'nieuw' gezicht te geven en zich weer te laten ontwikkelen tot de toonaangevende club, die de Bond in de eerste 25 jaar van zijn bestaan was, daartoe niet hebben geleid. Het bleek maar al te pijnlijk, dat die ambitie te hoog gegrepen en financieel niet haalbaar was. De gang van zaken met de beoogde vernieuwing van het Bulletin in de jaren '80 verdient 'geen schoonheidsprijs'. De Bond werd daarbij 'op het verkeerde been gezet'. Bij de leden riepen deze ontwikkelingen in steeds grotere mate ergernis op en er kwamen dan ook veel opzeggingen binnen. De ervaring leerde dat de Bond om te kunnen overleven zich moest terugtrekken op zijn oorspronkelijke doelstellingen: het schenken van aandacht op wetenschappelijk niveau aan cultuurhistorie, archeologie, monumentenzorg en architectuurgeschiedenis in – zo mogelijk – hun samenhang en het verzorgen van een daarop gericht, in wetenschappelijk opzicht hoogwaardig Bulletin. De musea en de archieven zijn hun eigen wegen gegaan en de binding van deze vakgebieden met de Bond is wel niet geheel en al verdwenen, maar toch los geworden. Gelukkig bleven zowel de Rijksdienst voor de Monumentenzorg als de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek het belang van een wetenschappelijk tijdschrift als het Bulletin inzien en financieel mogelijk maken. Een woord van erkentelijkheid voor de continue steun van deze instellingen is hier zonder meer op zijn plaats.

Hoezeer de oudheidkunde zich in beleidsmatig en instrumenteel opzicht in de 20ste eeuw heeft ontwikkeld, moge ik het midden veronderstellen, in het midden latend of zich tegen de achtergrond van het door de Bond gepropageerde adagium 'behouden gaat voor vernieuwen' een goed monumentenbeleid heeft ontwikkeld. Voor de Bond-van-nu is in dat steeds gecompliceerder wordende proces nog maar een bescheiden, maar niet te onderschatten en dus toch belangrijke rol weggelegd.

Alles overziende kan worden vastgesteld, dat de Bond van grote invloed is geweest op het beleid, zoals dat in de loop van de 20ste eeuw op het gebied van de oudheidkunde tot ontwikkeling is gekomen. De aanvankelijk geformuleerde doelstellingen zijn gerealiseerd en door de jaren heen slaagde de redactie van het Bulletin erin een tijdschrift tot stand te brengen, dat zich in de wereld van de architectuurgeschiedenis, de archeologie en de monumentenzorg een onmisbare plaats heeft verworven. Wat op dat punt is gerealiseerd, dwingt grote bewondering af. De oprichters van de KNOB mogen dan ook met tevredenheid op hun opvolgers neer kijken. Dat dan vervolgens in die zo geprofessionaliseerde en geburocratiseerde wereld van de oudheidkunde de rol en de

positie van de Bond een andere, meer afstandelijke wordt, ligt in de lijn der dingen. Voor de toekomst mag uit de geschiedenis van de Bond deze les worden getrokken: blij bij je leest en onderscheid je daardoor van anderen, maar laat het licht niet onder de korenmaat schijnen en blijf ernaar streven het centrale ontmoetingspunt – het forum – te zijn voor allen, die zich beroepsmatig dan wel als amateur inzetten voor het op een verantwoorde wijze behouden van het archeologisch en architectonisch erfgoed in relatie tot zijn historisch gegroeide context en met oog voor in het bijzonder het behoud van de authentieke historische substantie. Want dáár ligt de kracht en de zin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond!

Elsbeth Etty begon haar lezing, die zij op 30 oktober 1997 hield tijdens de uitreiking van de Prins Bernhard Fonds prijzen, als volgt: 'Cultuur is zo'n omvattend begrip, dat er vrijwel niet over te spreken is, zonder in fratsen en frasen verstrikt te raken. Ik dreig stil te vallen, nog voor ik iets heb gezegd. Maar ik klamp mij vast aan Huizinga. Hij heeft in Herfsttij der middeleeuwen geformuleerd, wat voor mij cultuur altijd zal betekenen: "De zucht naar schoner leven". Dát moet het zijn, denk ik: het verlangen naar een horizon. "Iedere tijd", schreef Huizinga, "smacht naar een schoner wereld. Hoe dieper de wanhoop en verslagenheid over het verwarde heden, des te inniger dat smachten".

De eerste generaties KNOB-(bestuurs)leden waren tijdgenoten van Huizinga, ook zelf lid van de Bond. Zij zullen er net zo over gedacht hebben als Huizinga: het behoud van het erfgoed is daarom zo belangrijk en noodzakelijk omdat het bijdraagt tot 'een schoner leven'.¹⁰⁸ Ten diepste zal dát de drijfveer van Van Riemsdijk c.s. en allen die na hen kwamen, zijn geweest en het zal tot op de dag van vandaag en voor de huidige bestuurders en leden van de KNOB opgaan, die zucht naar schoner leven. Laten wij allen, die hun schouders met zoveel energie en doorzettingsvermogen achter dát streven en dus achter de KNOB hebben gezet, daarvoor dankbaar zijn en laten wij hen een eresaluut brengen. Mede dankzij hen rest er nog het nodige van het erfgoed, dat de wereld 'schoner' maakt. Mogen de komende generaties KNOB-(bestuurs)leden daarvan doordrongen zijn en in de geest van hun voorgangers het werk voortzetten.

Ik sluit af met een citaat (blz. 37-38) uit het aan het begin vermelde boekje van Geert Mak *Het ontsnapte land*, die op zijn eigen beeldende wijze monumentenzorgers en andere Nederlanders een spiegel voorhoudt en laat zien hoe anders ons land is geworden. Sinds de Bond in 1899 begon te ijveren voor 'behoud', is gebleken dat weinig zo relatief is als juist 'behoud'. Daarom moet de Bond anno 1999 zo anders functioneren dan in 1899, toen onze 'monumenten van geschiedenis en kunst' nog niet allemaal gerestaureerd waren:

'De Rijp was, in Nederlandse termen, inderdaad een "volcomen" dorp. Alles zat dik in de groene verf. Hier was niets verwaarloosd of vervallen, niets, helemaal niets. Hier heerste

het Totale Onderhoud, tot de Jongste Dag. Hier besepte ik ook wat me tijdens deze tocht gaandeweg steeds meer dwars was gaan zitten: in dit land ontbreekt bijna iedere vorm van verval. [...] Ieder land heeft zo zijn ruïnes van huizen, fabrieken en dorpen, symbolen van de herfst, van de tijdelijkheid van een cultuur, van het feit dat de natuur toch altijd het laatste woord heeft. In Nederland zijn zulke onbedoelde monumenten uiterst zeldzaam. Het aantal monumenten van verval dat ik tijdens mijn tocht tegenkwam kan ik achteraf op de vingers van één hand tellen: een verwaarloosd huis met een woeste tuin in Schiedam, bij Leiden twee halfverrotte woon-schepen, naast het Cruquiusgemaal een verlaten meelfabriek uit de jaren vijftig, in de Zaan een verkrot luxejacht met dichtgeplakte ramen, en later zou ik in Boskoop nog een prachtig vervallen huis passeren, met in de serre een oude man. [...] Het gebrek aan onvolkomenheid waart als een ziekte door dit land. Een enkel karakteristiek gebouw of kunstwerk blijft bewaard, maar dat gebeurt dan weer zo nadrukkelijk dat iedere verrassing [Kalf had het kunnen zeggen!] verdwijnt. En die kunstmatigheid wordt nog eens versterkt door eindeloos poets- en herstelwerk dat men noodzakelijk acht om iets er écht oud uit te laten zien, beter gezegd: in overeenstemming met het beeld dat men heeft van het verleden. [...] Het moderne Nederland is zo een land geworden vol valse nostalgie. De grachtjes en de sloten hebben iedere associatie verloren met cholera en malaria, bij een oude fabriek zijn we elke herinnering aan zestienjarige werkdagen kwijt, bij een spoorlijn denkt niemand meer aan het verre Indië, dat ooit tot op het bot werd uitgebuit om de aanleg van de Nederlandse infrastructuur te financieren. In de meeste landen bestaat enig besef dat alles een voorgeschiedenis heeft, dat de wereld het resultaat is van goede en kwade daden van vorige generaties waarmee de huidige generaties op hun wijze in het reine moeten zien te komen. Hier heeft het individualisme zelfs in de tijd, zelfs tussen generaties toegeslagen. Bij de Nederlanders ontbreekt dikwijls elk gevoel van continuïteit. Zelfs in de historische vergaderzaal waar hun parlementaire democratie is geboren zetten ze rustig de sloophamer. In hun ogen hebben zij, en alleen zij die hier nu werken en wonen, dit welvarende, droge land geschapen. Vreemdelingen, zo luidt een gangbare opvatting, moeten daarentegen zoveel mogelijk worden geweerd omdat onze 'volcomen' samenleving niet door hen is opgebouwd, maar een verworvenheid is van de Europeanen'.

'Restoration, so called, is the worst manner of Destruction'
John Ruskin*

BIJLAGE

Voorzitters van de KNOB

1899-1909	jhr B.W.F. van Riemsdijk
1909-1910	mr dr J.C. Overvoorde
1910-1912	prof. dr W. Vogelsang
1912-1914	mr dr J.C. Overvoorde
1914-1915	prof. dr W. Vogelsang
1915-1918	mr dr J.C. Overvoorde
1918-1921	prof. W.A.E. van der Pluym
1921-1924	dr J. Kalf
1924-1925	prof. dr W. Vogelsang
1925-1928	prof. dr A.W. Byvanck
1928-1931	mr dr A.B.G.M. van Rijckevorsel
1931-1934	prof. W.A.E. van der Pluym
1934-1937	mr dr A.B.G.M. van Rijckevorsel
1937-1941	jhr mr dr E.A. van Beresteyn
1941-1947	prof. W.A.E. van der Pluym
1947-1949	jhr dr D.P.M. Graswinckel
1949-1952	prof. dr E.H. ter Kuile
1952-1954	jhr dr D.P.M. Graswinckel
1954-1955	prof. dr E.H. ter Kuile
1955-1958	Th.H. Lunsingh Scheurleer
1958-1963	prof. dr M.D. Ozinga
1963-1965	dr W.C. Braat
1965-1966	Th.H. Lunsingh Scheurleer (wnd.)
1966-1968	prof. dr W.Ph. Coolhaas
1968-1971	dr W.C. Braat
1971-1974	prof. dr ir C.L. Temminck Groll
1974-1978	mr dr L. de Gou
1978-1980	jhr mr L.M. Michiels van Kessenich
1980-1987	S. Buddingh'
1987-1992	mr C.H. Goekoop
1992-1997	G. Heuff
1997-	prof. dr G.J. Borger

Secretarissen van de KNOB:

1899-1909	mr dr J.C. Overvoorde
1909-1913	dr H.E. van Gelder
1913-1917	dr M.P. Rooseboom
1917-1922	dr E.J. Haslinghuis
1922-1923	mr A. Staring
1923-1947	jhr dr D.P.M. Graswinckel
1947-1949	dr R. van Lutterveld
1949-1954	mr H. Hardenberg
1954-1980	mr P.J. van der Mark
1980-1986	drs P. Nijhof
1986-1992	H.J. Jurriëns
1992-1998	ir W.B.J. Polman
1998-	drs C.H. Staal

Noten

* Aforismen 30 en 31 uit het hoofdstuk 'The lamp of memory' in *The seven lamps of architecture* van John Ruskin (1819-1900), verschenen in 1849.

Ik dank de leden van de KNOB-lustrumcommissie en de heren Bosscher, Dumas, Heuff en Temminck Groll voor hun kritisch meelezen. Hun opmerkingen heb ik, waar mogelijk, in de tekst verwerkt.

1 *Nieuwsbulletin KNOB* juni 1949, *Bulletin KNOB* 1959, nr. 1 en *Nieuwsbulletin* van 31 januari 1959.

2 *Bulletin KNOB* 1974, nr. 2/3, pp. 106-111.

3 Het archief van de KNOB tot 1970 is ondergebracht bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (toegangsnr. 2.19.010). Het archief werd in 1976/77 door E.J. Driehuizen geïnventariseerd.

4 Geert Mak, *Het ontsnapte land* is een uitgave van de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek ter gelegenheid van de Boekenweek 1998.

5 Auke van der Woud, *Het lege land; de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 1987.

6 Een voorbeeld uit 1847: 'De stad Delft heeft zich niet ontzien toe te laten, dat de Water-slootsche Poort werd afgebroken; eene der liefste, der eigenaardigste, der schilderachtigste monumenten van onze Hollandsche bouwkunst – speciaal van die van 1600 of daaromtrent. Niets te kunnen voortbrengen – dor te zijn, als de heide – zie, dat is te beklagen; maar onvermogen te zijn, en echter vermogen tot verwoesten; doodsch en doodend als de zee, die er haar naam naar draagt; met wellust en zelfvoldoening proeven te geven van dit verdelgingsvermogen – zie, dat is eene brutaliteit, waar u de haren van te berge rijzen, en welker voorbeelden meer afdoen, ten bewijze, dat wij een ellendig, dom, en doof tijdvak beleven, dan alle spoorweginrichtingen, politisch-oekonomische tijdschriften, en aetherinademings-theoriën kunnen vergoelijken. Het schoone Waterslootsche Poortje, te gronde! – dat gedenkstuk – de trots van den rechtzinnigen Bleyswijck, de rage, de nijd, de wanhoop van het meerendeel onzer bouwers, zoo dat meerendeel niet, allerbeklaaglijkst, even zeer te verwaand was om zich zijn onvermogen te schamen, als het te dof en te smakeloos is om iets ook maar middelmatig voort te brengen'.

Zie over hem o.a. *J.A. Alberdingk Thijm 1820-1889; erfater van de negentiende eeuw*, een bundel opstellen onder redactie van P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, C.J.A.C. Peeters en J. Roes, Arbor Baarn, 1992, en dan in het bijzonder de bijdrage van A.J.C. van Leeuwen 'Alberdingk Thijm en het nationale erfgoed'; voorts de dissertatie van W.F. Denslagen, *Omstreden herstel*, Den Haag 1987, p. 154 e.v. en A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden; P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle 1995, en daarin in het bijzonder hoofdstuk 6 'Alberdingk Thijm, Cuypers en De Stuers en het nationale erfgoed'.

Ook over de nieuwbouw in die jaren was niet iedereen tevreden. In zijn dagboek tekent de student Nicolaas Beets het volgende op: 'Amsterdam, 9 januari 1835. 's Avonds Concert in Felix Meritis. De concertzaal een schoon muzikaal gebouw. Maar waarom de figuur van 't zuivere ovaal geschonden en de orde verbroken door dat misselijke balcon op vier pilaren tegenover 't orkest? "'t Is slechts lichtig opgeslagen en kan ieder oogenblik weggenomen worden", zegt gij. Maar mijn lieve heeren Directeuren van Felix, waarom doet gij het dan niet metterdaad en terstond? O, indien al de broddelgebouwen in Nederland hun klaagstem ophieven over de mishandeling door hunne bouwmeesters, welk een oorverdoovende Jeremiade zou het zijn! Wie bouwt er in onze tijden in ons land een goede kerk, een ordelijk landhuis, een goed huis in onze steden? Onze publieke gebouwen, onze bruggen, onze poorten van de laatste tijden font pitie!'. Het dagboek van Beets werd door zijn kleinzoon dr H.E. van Gelder in 1956 uitgegeven bij Bert Bakker/Damen. De geciteerde passage staat op p. 153.

- 7 Zie over de lotgevallen van de Ridderzaal en het Binnenhofcomplex de bijdrage van G. Hoogewoud aan de publicatie *Het Binnenhof: van grafelijke residentie tot regeringscentrum* onder redactie van R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Spliethoff, De Bataafse Leeuw, 1984; en voorts W.F. Denslagen *Omstreden herstel*, p. 160 e.v.; het is opmerkelijk dat nagenoeg een eeuw werken aan de *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* er niet toe heeft geleid dat een Geïllustreerde Beschrijving van het Binnenhofcomplex tot stand kwam; op een in 1990 gedaan verzoek van de Rijkscommissie voor de Monumenten aan WVC-Minister d'Ancona hiervoor een (bescheiden) krediet beschikbaar te stellen reageerde de minister in afwijzende zin; zie het Jaarverslag 1990, deel II p. 155 van de Raad voor het Cultuurbeheer en G.W. van Herwaarden, 'Onafhankelijk, kritisch en deskundig: een halve eeuw advisering over het rijksmonumentenbeleid' in het *Jaarboek Monumentenzorg 1997*. 'In dienst van het erfgoed', p. 71.
- 8 Zie voor een beschrijving van het algemene beeld E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940*, Amsterdam 1979, en J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, deel II 'Het tijdperk van verval 1702-1806', Zwolle 1996.
- 9 Zie voor de meest recente beschrijvingen de catalogussen bij de tentoonstellingen 'Vorstellijk Vertoon' en 'Vorstellijk Verzameld' in het Haags Historisch Museum en het Mauritshuis, Zwolle 1997.
- 10 J.A.C. Tillema, 'Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland', Den Haag 1975, p. 7.
- 11 Amsterdam 1975.
- 12 Verschenen Den Haag, in 1975 in het kader van het Monumentenjaar 1975.
- 13 Verschenen bij Unieboek Bussum, 1974.
- 14 De 'klarenstoot', zoals H.E. van Gelder dit artikel van De Stuers noemde, verscheen in november 1873 in het tijdschrift *De Gids*. Herdrukt door Unieboek, Bussum, in 1975 ter gelegenheid van het Monumentenjaar 1975. Van jhr mr V.E.L. de Stuers (1843-1916) is nog steeds geen biografie beschikbaar. Van 1875 tot 1901 was hij Chef van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen op het Ministerie van Binnenlandse Zaken (de 'gevreese referendaris'), nadien tot aan zijn overlijden 'de geachte afgevaardigde uit Weert' in de Tweede Kamer. Zie over hem o.a. J.A.C. Tillema, *Schetsen* passim, id. *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist*, Assen 1982, besproken door J. Korf in *Bulletin KNOB* 84, nr. 2/3, juni 1985, het in 1943 verschenen De Stuers-nummer van het Bulletin met daarin o.m. een bijdrage van H.E. van Gelder, het verslag van de De Stuersherdenking op 1, 2 en 3 juni 1950 in Maastricht in de *Maasgouw en Biogr.Wb.*, I, p. 566.
- 15 Deze uit 1887 daterende aanbouw aan de Munttoren, waarin het K.O.G. de eerste verdieping had gehuurd voor die collecties van het genootschap, die niet in het nieuwe Rijksmuseum konden worden ondergebracht, werd in 1938/39 vervangen door de huidige aanbouw (het 'stadskameel'); zie 'Voor Nederland bewaard; de verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in het Rijksmuseum', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1995*, p. 22 e.v.
- 16 *Oudheidkundig Jaarboek*, vierde serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, derde jaargang, aflevering 2-3, december 1934, bevat de volgende bijdragen: 'De Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1899-1934' door prof. Willem van der Pluym, voorzitter N.O.B., 'Geschiedenis van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899-1909, door den secretaris mr dr J.C. Overvoorde' (overgedrukt uit Bulletin N.O.B. 2de Reeks II (1909), pp. 101-103), 'Herinneringen van een secretaris' door dr H.E. van Gelder, secretaris 1908-1913, 'De excursies van den Oudheidkundigen Bond' door Clara Engelen, 'De rijksmonumentenzorg over de jaren 1918-1933' door dr E.H. ter Kuile, 'Monumentenzorg in Nederlandsch-Indië', door dr F.D.K. Bosch, 'Het tijdschrift uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899-1934', door prof. dr W. Vogelsang, 'Kroniek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899-1934', samengesteld door A.W. B(yvanck) en D.P.M. G(raswinckel), 'Uitgaven van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond', alsmede een overzicht van alle commissies van de Bond.
- 17 Zie F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 's-Gravenhage 1975, pp. 109 en 158.
- 18 Aan Overvoorde werd (nog) geen biografie gewijd. Na zijn overlijden schreven Haslinghuis (in het *Oudheidkundig Jaarboek*, 10e jaargang, afl. 1), Wiersum (in *Ned. Archievenblad* nr. 2 1929/30) en Byvanck (in het *Leidsch Jaarboekje* 1930/31) een In Memoriam. Van Gelder wijdt uiteraard ook aan hem aandacht in zijn hierboven genoemde artikel 'Parade der Pioniers' in het *Bulletin KNOB* 1959, nr. 1. Yvonne H.C. Touw droeg aan de bundel 'Ups en Downer' het artikel 'Uit het leven van Overvoorde gegrepen', Gemeentearchief Leiden, 1985, bij. In het *Bulletin KNOB* 88 (1989) nr. 4 tenslotte schreven P. Schotel en M. Uyttewaal korte artikelen over Overvoorde. In het *Bulletin KNOB* 1911 en 1912 deed Overvoorde verslag van zijn wereldreis. Zie daarover ook Y. Attema en J. Keesom, 'Tropische verrassingen met Hollandse ingrediënten; de zorg voor het gemeenschappelijk erfgoed' in *Jaarboek Monumentenzorg 1997 In dienst van het erfgoed*, p. 332. Zie voorts Th.E.A. Bosman, C.M. de Bruyn en E. van Kampen (red.), *Leven met het verleden. Gedenkboek honderd jaar 'Oud-Dordrecht' (1892-1992)*, Hilversum 1992.
- 19 Zie over hem *Biogr.Wb.*, II, p. 153.
- 20 Zie over hem *Biogr.Wb.*, I, p. 414, en de in het *Ned. Archievenblad* jrg. 78 (1974) opgenomen voordrachten van A.E.M. Ribberink en F.C.J. Ketelaar; zie voorts de verwijzingen naar artikelen over Muller in het *Repertorium op het Ned. Archievenblad*, jaargang 1-77, 1975.
- 21 Zie over hem *Biogr.Wb.*, II, p. 232.
- 22 Zie over hem Duparc o.c., 'Jan van Riebeeck, zijn voor- en nageslacht', 1952 en *Biogr.Wb.*, IV, p. 390.
- 23 Zie over hem *Biogr.Wb.*, II, p. 394.
- 24 Zie over hem *Biogr.Wb.*, I, p. 193, en het goed gedocumenteerde artikel van Marjan Boot in het *Jaarboek Haags Gemeentemuseum 1995/96* 'Een museum voor een nieuw tijdperk: H.E. van Gelder en het Gemeentemuseum'. In het Jaarboek 1960 van *Die Haghe* wijdde dr W. Moll een In Memoriam aan hem als erelid van deze vereniging.
- 25 Zie voor J.Th.J. Cuypers (1861-1949) *Biogr.Wb.*, III, p. 118.
- 26 Zie over het functioneren van deze Rijkscommissie *Bulletin KNOB* 82 (1983), nr. 5 en C.L. van Groningen, 'Opsporen, in beeld brengen en beschrijven' in *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*. Zie voor dr P.J.H. Cuypers (1827-1921) *Biogr.Wb.*, III, p. 120.
- 27 *Bulletin NOB* 1900. Dat ook De Stuers krasse taal niet schuwde en dat ook bij hem het woord 'vandalisme' voor in de mond lag, moge blijken uit de volgende mededeling in nr. 4 van de tweede jaargang (1900; De Stuers was toen nog "'de gevreesde referendaris)': '**Vandalisme**. Te Leiden, Breedstraat no. 84, staat een deftig heerenhuis, dat eenige jaren geleden als koffiehuis - Café Suisse - gebruikt werd. Het vertoont of liever vertoonde tot in 1899 een der fraaiste gevels uit de XVIIde eeuw, welke in ons land aangetroffen worden, en wel een gevel geheel uit zandsteen opgetrokken. Dit front bestaat uit een soubassement voor den rey-de Chaussée, daarboven een Romeinsche orde met pilasters die de twee bovenverdiepingen omvat; het geheel is bekroond door een frontispice, in het midden waarvan een borstbeeld van een Turk, omgeven van de figuren van Neptunus en Mercurius, prijkt. Dit uitmuntende beeldhouwwerk is geteekend van een onzer voornaamste sculpteurs: Xaveri, 1673. Dit huis heeft te kwader ure tot eigenaar gekregen den heer M.H. van Waveren, bierbrouwer, die zonder eenigen eerbied voor het prachtige kunstwerk besloten heeft drie vierden van den gevel weg te breken en te vervangen door afschuwelijke ijzeren en glazen kasten. Voor de uitvoering van dit ellendig vandalisme heeft hij gevonden den heer W.J. Jesse, die zich nog architect durft te noemen. Het treurigste mischien van deze treurige geschiedenis is dat zoo iets heeft kunnen plaats vinden in het Bataafsch Atheen, in een stad wemelende van

- geleerde mannen, met leerstoelen voor aethetica, geschiedenis en allerlei archaeologie en oudheidkunde, met tal van kunstmusea, directeuren en conservatoren ... zonder dat iemand zich warm heeft gemaakt en een protest heeft doen hooren. 't Is een ware schande, een echte ellende, w.g. Victor de Stuers'. Zó drukken, naar mijn indruk, monumentenambtenaren zich tegenwoordig niet meer uit. Zie over het pand 'In den vergulden Turk', dat tegenwoordig dienst doet als entree van het warenhuis Vroom & Dreesmann, de *Architectuur- en monumentengids Leiden*, samengesteld onder redactie van Jan Dröge, Evelyn de Regt en Pieter Vlaardingerbroek, Leiden 1996, p. 131.
- 28 Dit vroeg-gotische kerkgebouw was tot 1580 een kloosterkerk van de Minnebroeders. Daarna kwam de kerk in Hervormde handen. In het midden van de 19de eeuw wilde men het gebouw slopen, doch daarvan kwam het niet. Na de restauratie in 1903 was het kerkgebouw tot 1970 weer in gebruik bij de N.H. gemeente. In 1980 brandde het gebouw uit. Sindsdien verkeert het in een ruïneuze toestand.
- 29 In *Bulletin KNOB* 54 (1955), p. 113, wijdt architect H. van der Kloot Meyburg nog weer aandacht aan dit kerkgebouw.
- 30 Dr E.J. Haslinghuis (1881-1972) was tot 1933 verbonden aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg als onderdirecteur van de Afdeling Beschrijving; zie de artikelen die C.J.A.C. Peeters aan hem in het *Bulletin* wijdde: 'dr E.J. Haslinghuis tachtig jaar', *Bulletin KNOB* 61 (1962), kol. 1-6, en 'In Memoriam dr E.J. Haslinghuis', *Bulletin KNOB* 71 (1972), pp. 72-76.
- 31 In 1997 verscheen bij Primavera Pers, Leiden, een door dr ing. H. Janse geheel bewerkte en aangevulde derde druk.
- 32 Het rapport van de commissie werd ook in het *Oudheidkundig Jaarboek* 1928, pp. 1-190 opgenomen.
- 33 Dr Jan Kalf (1873-1954) was aanvankelijk werkzaam als assistent van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. In 1903 wordt hij secretaris van de Rijksbeschrijvingscommissie. De door hem in 1912 gepubliceerde *Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van de Baronie van Breda* leverde hem een ere-doctoraat op. Van 1918 tot 1939 was hij directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, nadien tot 1946 inspecteur kunstbescherming en lid/secretaris van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Zie over hem o.a. (passim) Tillema o.c., *Jaarboek Monumentenzorg 1995 Monumenten in oorlogstijd* en *Biogr.Wb.*, II, p. 273.
- 34 Het rapport *Wettelijke monumentenbescherming; adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* werd nog in 1910 bij Martinus Nijhoff te Den Haag in druk uitgegeven. In de brochure zijn de teksten van de redevoeringen, die werden gehouden door Overvoorde, 'den onvermoeiden strijder voor het behoud van onze monumenten' De Stuers, Gratama, Vollgraff, Berlage en Kalf opgenomen alsmede het Verslag der Commissie ter Voorbereiding van Wettelijke Monumentenbescherming. De Stuers eindigde zijn rede met de volgende woorden: 'Busken Huet heeft ons eens 'een wouwelende natie' genoemd en onlangs heeft een minister van staat ons en speciaal de leden der Tweede Kamer gestempeld als 'herkauwende dieren'. Ik hoop, dat wij in dit geval die minder eervolle qualificatiën zullen logenstraffen en dat wij niet vergeleken zullen moeten worden met schapen, kalveren en ossen. Gepraat, geschreven is er genoeg, laten wij nu handelen'. Op 8 november 1912 promoveerde J.W. Frederiks te Leiden op een dissertatie, getiteld 'Monumentenrecht', besproken door Tillema o.c. blz 506/7. In het *Bulletin* 1913, p. 55 e.v., vermeldt De Stuers de discussie in de Tweede Kamer over de Monumentenwet. Minister Heemskerk verklaart (in 1913 dus): 'Wat de wetgeving betreft op de monumenten, kan ik mij nog niet ontworstelen aan de meening, dat een wetsontwerp betreffende de monumenten gevaar zou loopen om het Rijk zeer op kosten te jagen'. De Stuers schrijft dan: 'De conclusie is duidelijk en bedroevend: de Minister heeft gedurende meerdere jaren de Kamer en hen die voor het behoud onzer nationale monumenten opkomen en een wettelijke regeling verlangen, met betuigingen van be-
langstelling aan de praat gehouden en toen hij eindelijk kleur moest bekennen, zich van de zaak met een paar holle zinsneden afgemaakt. De zaak kan hem niet schelen. Het is waarlijk beschamend: elk ogenblik leest men hoe in andere landen Regeering en Parlement zich de monumenten, welke de nationale geschiedenis illustreeren, aantrekken. In het begin van Mei geschiedde zulks in Pruisen, waar men wil waken voor een richtige behandeling van opgravingen, een punt ook voorzien in het schema voor een wetsontwerp door de Commissie van den Oudheidkundigen Bond ontworpen, doch door onzen Minister geen aandacht waardig gekeurd'. In 1961 trad in Nederland de definitieve Monumentenwet in werking.
- 35 In *Bulletin NOB* nr. 3, januari 1900.
- 36 Zie over dit 16de-eeuwse pand aan de Gasthuisstraat 25 het *Kunstreisboek voor Zuid-Holland*, samengesteld door P. Don, 1985, p. 125, en C.L. van Groningen, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. De Alblasterwaard, Zwolle 1992, pp. 259/60. Na het gereedkomen van de restauratie in 1912 kreeg het huis de bestemming van locale oudheidkamer.
- 37 Mr Th. Heemskerk.
- 38 Dat dit punt nog niets aan actualiteit heeft verloren, moge blijken uit het volgende bericht uit NRC/Handelsblad van 23 juli 1998: 'De Nederlandse Museumvereniging (NMV) is bedroefd dat er in het ontwerp-regeerakkoord geen plannen zijn opgenomen over een nationaal aankoopfonds voor kunstwerken. Zo'n fonds is volgens de NMV hard nodig om de Collectie Nederland op peil te houden. Het overkoepelend orgaan van de Nederlandse musea vraagt in een brief aan formateur Kok om alsnog een budget vrij te maken'.
- 39 Zie over de kwestie Doorwerth uitvoerig C.J.A.C. Peeters 'De Doorwerth als toetssteen van restauratiebeginselen' in 'Bouwen in Nederland: vijftienvintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan prof. ir J.J. Terwen', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 3, Delft 1985, pp. 331-359.
- 40 Zie voor het verslag van deze vergadering *Bulletin KNOB* 1915, p. 147.
- 41 Zie hoofdstuk 4 'Restaureren en toevoegen zijn twee verschillende zaken; de discussie tussen Adolph Mulder en Jan Kalf in 1917' in W.F. Denslagen, *Omstreden herstel*, pp. 174-184.
- 42 Zie op een aantal plaatsen A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden; P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, W.F. Denslagen, *Omstreden herstel*, p. 172 e.v., Tillema, *Schetsen*, C.J.A.C. Peeters, 'Een oud verlangen naar het nieuwe' in *Jaarboek Monumentenzorg* 1991 en R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode' in *Jaarboek Monumentenzorg 1995 Monumenten in oorlogstijd*.
- 43 Zie over deze restauratie van dit kerkgebouw C.L. van Groningen, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst* De Krimpenerwaard, Waanders 1995, pp. 150-153 en Tillema, *Schetsen*, pp. 136-140.
- 44 Zie H.E. van Gelder, 'De verbouwing van het Departement van Binnenlandsche Zaken', *Bulletin KNOB* 1913, pp. 24-30 en zijn in 1912 gepubliceerde brochure 'Een nationaal monument in gevaar; de verbouwing van het Binnenhof': een en ander is ontleend aan G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in *Het Binnenhof; van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, 1984, pp. 153-178.
- 45 Marjan Boot, 'Een museum voor een nieuw tijdperk' in het *Jaarboek Haags Gemeentemuseum* 1995/96, pp. 15-16.
- 46 Zie over het rapport 'Over hervorming en beheer onzer musea' en de naar aanleiding daarvan bij KB van 5 februari 1919, nr. 62 onder voorzitterschap van mr M.I. Duparc ingestelde Rijkscommissie voor het Museumwezen F.J. Duparc o.c. p. 191 e.v. en het *Bulletin van het Rijksmuseum*, jaargang 54, 1997, nr. 4, waarin Johan Bos in zijn bijdrage 'De geschiedenis is vastgelegd in boeken, niet in musea. Van planvorming tot realisatie. Het Nederlands Museum voor Geschiedenis in het Rijksmuseum' en Eveline Sint Nicolaas in haar bijdrage 'Het Vaderland voorbij. De totstandkoming van de presentatie van de afdeling Nederlandse geschiedenis van het Rijksmuseum in de jaren

- zestig en begin jaren zeventig' uitgebreid op deze problematiek ingaan.
- 47 R.E.O. Ekkart deelt in zijn artikel over Hofstede de Groot in *Biogr.Wb.*, I, 248, mee: 'Hofstede de Groot bracht in de loop der jaren een aanzienlijke kunstverzameling bijeen. Bij zijn overlijden in 1930 gingen delen van deze verzameling over aan o.a. het Groninger Museum, het Rijksprentenkabinet te Amsterdam en het Gemeentemuseum in Den Haag. Zijn bijzonder rijke verzameling foto's van schilderijen, kunsthistorische aantekeningen en ander documentatiemateriaal werd nagelaten aan de Staat der Nederlanden met de verplichting de verzameling te onderhouden en aan te vullen; dit legaat leidde tot de oprichting van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag'.
- 48 Het rapport van deze commissie werd opgenomen in het *Oudheidkundig Jaarboek* 1925, pp. 97-104.
- 49 Zie *Jaarboek Haarlem* 1977, p. 138 e.v.
- 50 Over de vervanging van deze in 1860 naar een ontwerp van stadsarchitect W.C. van der Waeyen Pietersen aangebrachte gietijzeren 'slaapmuts' is veel te doen geweest. De huidige torenbekroning werd in 1954 naar een ontwerp van gemeentearchitect H.H. van Zeggeren aangebracht. Zie hierover in kort bestek *De Grote of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage* onder redactie van C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, Zwolle 1987, p. 83 e.v. en de in deze publicatie vermelde literatuur.
- 51 Zie over het Huis van ouds genaamd Portugal, Oude Delft 75 te Delft, de rede, die K. Sluyterman op 17 november 1917 hield bij de ingebruikneming van het pand voor het onderwijs in de decoratieve kunst aan de Technische Hogeschool, in druk uitgegeven bij Martinus Nijhoff, Den Haag 1917; zie ook de bijdrage van J.W.L. Hilkhuisen 'Kunstverzamelingen en cultuurhistorisch besef' in *De Stad Delft 4; cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, in 1992 verschenen bij de gelijknamige tentoonstelling in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof, pp. 271-272 (met dank aan H.W. van Leeuwen, die mij hierop opmerkzaam maakte).
- 52 Zie G.W. van Herwaarden 'Nieuw monumentenbeleid in Den Haag', *Bulletin KNOB* 80 (1981), nr. 4, p. 237.
- 53 Zie Duparc o.c. pp. 193/194.
- 54 Zie Th.M. Elsing, 'De museale traditie binnen de KNOB' in *Bulletin KNOB* 88 (1989), nr. 4, pp. 31-34; ten onrechte vermeldt Elsing 1973 als het jaar van 'het scheiden der wegen'.
- 55 Jhr mr dr E.A. van Beresteyn (1876-1948), grondlegger van het Centraal Bureau voor de Genealogie, was in het culturele leven voor de oorlog een zeer bekende en invloedrijke persoonlijkheid. Van Beresteyn was voorzitter van de Bond van 1937 tot 1941. Zie over hem o.a. A.J. de Mare, 'Jhr mr dr E.A. van Beresteyn in zijn geschriften gezien', Leiden 1949, *Biogr. Wb.*, I, pp. 38-40, Anneke Landheer-Roelants, 'Villa vall'di Rena' in *Jaarboek Die Haghe* 1996, p. 182, O. Mensink, 'Dirk Balfoort, musicus en conservator' in *Jaarboek Haagse Gemeentemuseum* 1995/96, p. 90 en Ph.M. Bosscher in *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen*, Groningen 1994, pp. 22-23 (betreft de periode van het burgemeesterschap van Van Beresteyn in Veendam).
- 56 De feestbundel, die ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum werd uitgegeven, werd in het Oudheidkundig Jaarboek 1924 opgenomen.
- 57 Zie het themanummer De KNOB, Cuypers en kasteel de Haar, *Bulletin KNOB* 95 (1996), nr. 2/3.
- 58 Zie *Jaarboek Haarlem* 1977, p. 161. De gemeenteraad van Haarlem beschikte op 22 april 1925 afwijzend. Het zou nog jaren duren, voordat ook Haarlem een dergelijke verordening kreeg.
- 59 Zie *Jaarboek Haarlem* 1977, p. 179.
- 60 Zie voor prof. dr A.W. Byvanck (1884-1970) *Biogr. Wb.*, IV, p. 41.
- 61 Dr Cornelis Hofstede de Groot (1863-1930), vijf jaar onderdirecteur van het Mauritshuis en twee jaar directeur van 's Rijks prentenkabinet, vervulde tal van functies in de monumenten- en museumwereld. Vogelsang herdacht hem in het *Oudheidkundig Jaarboek* 1930, pp. 4-9 en Van Gelder in het *Jaarboek Die Haghe* 1931 en in de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden en 'Levensberichten harer afgestorven medeleden 1930-1931'. Levensberichten 99-125; zie voorts *Biogr. Wb.*, I, p. 248.
- 62 Zie voor mr M. Graaf de Marchant et d'Ansembourg (1894-1975) *Biogr. Wb.*, IV, p. 321.
- 63 *Oudheidkundig Jaarboek* 1934, p. 101. In deze Kastelencommissie hadden W.H. de Beaufort, Van Beresteyn, J.T. Boelen, Byvanck, Graswinckel, H.Th. 's Jacob, dr J. Linthorst Homan, Graaf de Marchant, jhr E. van Nispen tot Sevenaer en W.A.A.J. Baron Schimmelpenninck van der Oye zitting. Zie voor het rapport van de commissie *Oudheidkundig Jaarboek* 1936, p. 146.
- 64 Zie *Jaarboek Haags Gemeentemuseum* 1995/96, pp. 33 en 90 e.v.
- 65 Op 24 mei 1940 stelde het departement van OKW het statuut van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en haar bureau vast, alsmede een regeling betreffende het oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland; zie W.A. van Es, 'Het Rijk en het oudheidkundig bodemonderzoek' in F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, p. 377. Het artikel van Van Es vangt aan in 1940 en daarin wordt geen melding gemaakt van het rapport van de Bond uit 1934. Niettemin is het onmiskenbaar dat de departementale maatregelen in sterke mate zijn beïnvloed door dat rapport.
- 66 Nadien verschenen nog vier aanvullende delen van dit Repertorium, te weten in 1943 deel II (1935-1940), in 1962 deel III (1941-1950), in 1971 deel IV (1951-1960) en in 1984 deel V (1961-1970); aan de laatste drie delen is de naam van mevrouw M.C.M. Kossman onverbreekelijk verbonden. Het valt niet te verwachten dat in ons gedigitaliseerde tijdvak nog een zesde deel het licht zal zien.
- 67 In deze commissie namen onder voorzitterschap van prof. dr E.H. ter Kuile, die in 1949 ook voorzitter van de Bond werd, mr J. Belonje, ir A. Boeken, drs D.H.G. Bolten, ir P.H.N. Briët, ir H. de Lussanet de la Sablonière, ir F.P.J. Peutz en C.W. Royaards zitting. De door Kalf in Delft gehouden voordracht 'Behouden gaat voor vernieuwen' werd in *Bulletin NOB* 1948, pp. 69-79, opgenomen.
- 68 *Bulletin KNOB* 1950, pp. 105-110, en *Bulletin KNOB* 1951, pp. 26-36.
- 69 Gepubliceerd in *Bulletin KNOB* 1953, pp. 169-188; zie voorts hoofdstuk 6 'Een evaluatie van de Grondbeginselens in 1953' in W.F. Denslagen, *Omstreden herstel*, pp. 203-207.
- 70 Zie over deze Goudse kwestie en de Bondcommissie Tillema o.c. pp. 101 en 479 en het *Jaarboek Monumentenzorg 1997 In dienst van het erfgoed*, p. 61.
- 71 In *Bulletin NOB* 1948, p. 105, en *Bulletin KNOB* 1951, pp. 1-27.
- 72 Zie over dr J.H. van Heek (1873-1957), die o.a. het initiatief nam tot de restauratie van Huis Bergh te 's-Heerenberg en het kasteel de Doornenburg *Biogr. Wb.*, II, p. 212.
- 73 *Bulletin KNOB* 1955, pp. 165-178.
- 74 Zie in *Bulletin KNOB* 1956 R. Meischke, 'Woonhuisrestauraties en stadsherstel' en R.C. Hekker, 'Saneringsplannen en stadsherstel'.
- 75 Zie daarover J.J.F.W. van Agt en dr R. van Lutterveld in *Bulletin KNOB* 1959, nr. 2.
- 76 Zie Ronald Glaudemans, 'Van oudste tot nieuwste bakstenen woonhuis van Nederland? De Moriaen te 's-Hertogenbosch als blijvende historische bron' in *Jaarboek Monumentenzorg 1996. Monumenten en bouwhistorie*, pp. 247-253.
- 77 *Bulletin KNOB* 1957, p. 225.
- 78 *Bulletin KNOB* 1958; zie voorts 'Kurhaus, baken van Scheveningen', samengesteld door Noël van Dompseleer en Coos Versteeg, Haagsche Courant 1979.
- 79 *Bulletin KNOB* 1958, p. 187.
- 80 *Bulletin KNOB* 1959, nr. 1.
- 81 Prof. dr M.D. Ozinga (1902-1968) werd door W.C. Braat herdacht in het *Nieuwsbulletin* van juni 1968. Zie voorts de aan hem in 1962 aangeboden bundel studies *Opus Musivum*, Assen, 1964 en *Biogr. Wb.*, III, p. 449.

- 82 Zie drs R. de Jong, 'De historische buitenplaats als monument' in *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*, pp. 158-166. Het *Jaarboek Monumentenzorg 1998* zal ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen geheel aan de problematiek van de historische buitenplaatsen worden gewijd.
- 83 *Bulletin KNOB* 71 (1972), nr. 2 is gewijd aan de monumenten in Oostfriesland.
- 84 De heer H.J.L. Vonhoff.
- 85 *Bulletin KNOB* 73 (1974), p. 111. Zie voor Peeters 'Bouwkunst; studies in vriendschap voor Kees Peeters', *Architecture & Natura Pers*, Amsterdam 1993.
- 86 Deze nota, waarin doelstellingen, functie, activiteiten en noden helder 'op een rijtje' worden gezet, werd gepubliceerd in *Bulletin KNOB* 76 (1977), nr. 1.
- 87 De bij deze gelegenheid gehouden inleidingen door prof. dr C.J.A.C. Peeters, prof. dr P. Philippot, prof. dr ir C.L. Temminck Groll, prof. ir C. Wegener Sleswijk en ir L.C. Röling zijn afgedrukt in *Bulletin KNOB* 77 (1978), nr. 1, het verslag van de discussie in nr. 3.
- 88 Gepubliceerd in *Bulletin KNOB* 78 (1979), nr. 4.
- 89 G.W. van Herwaarden 'In memoriam mr P.J. van der Mark' in *Bulletin KNOB* 96 (1997), nr. 1.
- 90 *Bulletin KNOB* 80 (1981), nr. 1, pp. 38-45.
- 91 Gepubliceerd in *Bulletin KNOB* 80 (1981), nr. 3, p. 145.
- 92 *Bulletin KNOB* 82 (1983), nr. 5 is als themanummer aan het onderwerp 'monumentenbeschrijving' gewijd. In deze aflevering werden bijgedragen opgenomen van A.J.C. van Leeuwen, R. de Jong, F.J.L. van Dulm, C.L. Temminck Groll, Th.H. Lunsingh Scheurleer en S. van Aerschot-van Haeverbeek.
- 93 De Monumentennota van WVC-Minister Brinkman zag eerst in mei 1984 het licht.
- 94 Het artikel van Ottenheim, 'De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post te Maastricht' verscheen in *Bulletin KNOB* 85 (1986), nr. 4; het uit zijn inzending voor de KNOB- prijsvraag voortgekomen artikel 'Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd' van Van der Vaart zag het licht in *Bulletin* (87) 1988, nr. 3.
- 95 *Bulletin KNOB* 83 (1984), nr. 3 is geheel aan dit thema gewijd. Zie voor wat de mening van het Cuypersgenootschap betreft A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden*, p. 85.
- 96 *Bulletin KNOB* 84 (1985), nr. 2/3.
- 97 *Bulletin KNOB* 84 (1985), nr. 5.
- 98 Gepubliceerd in *Bulletin KNOB* 85 (1986), nr. 5.
- 99 In *Bulletin KNOB* 86 (1987), nr. 5 werden bewerkingen van de tijdens deze studiedag gehouden voordrachten door M.S. Verwey, Y. Attema, M.C. Kuipers, H. Wals, C.M.A. Dalderup, M. Nelemans, M.L. Stokroos en J.J. Cahen opgenomen.
- 100 *Bulletin KNOB* 87 (1988), nr. 1.
- 101 In de 'oude' redactie hadden zitting: ir A.H. van Drunen, drs Ch. Dumas (voorzitter), drs Th.M. Elsing (technisch eindredacteur), drs M.E. de Haas, mr J. Korf, drs A.J.C. van Leeuwen, drs J.R. Magendans, ir E.J. Nusselder, prof. dr J.G.N. Renaud, drs C. Rogge, drs A.G. Schulte (vanwege de RDMZ), drs H. Stoepker, dr H.A. Tummers (eindredacteur), drs C.C.S. Wilmer en dr H.J. Zantkuyl.
- 102 *Bulletin KNOB* 88 (1989), nr. 2.
- 103 *Bulletin KNOB* 88 (1989), nr. 4. In deze aflevering werden ook twee artikelen over de activiteiten van Overvoorde opgenomen. Dat ernst wordt gemaakt met het ook (weer) aandacht geven aan het erfgoed over zee, mag blijken uit de in *Bulletin KNOB* 1989/6 gepubliceerde bijdragen, waaronder die van Temminck Groll over 'Monumentenzorg in Oost en West'.
- 104 *Bulletin KNOB* 95 (1996), nr. 4.
- 105 Zie het verslag van de bijeenkomst in *Bulletin KNOB* 96 (1997), nr. 1, pp. 35-37.
- 106 In 1956 publiceerde Temminck Groll in het *Bulletin* zijn twee eerste artikelen, die handelden over de Sint Gertrudiskerk te Bergen op Zoom en de restauratie van het voormalige klooster Mariaweide te Venlo. Zie over hem *De stenen droom; opstellen over bouwkunst en monumentenzorg* opgedragen aan C.L. Temminck Groll, Zutphen 1988.
- 107 Zie het dubbele themanummer van het *Bulletin KNOB* 96 (1997), nr. 3/4.
- 108 Het is natuurlijk niet toevallig dat de publicatie van W. Martin over 25 jaar monumentenzorg in Nederland 1918-1943 de titel 'Herleefde schoonheid' draagt, en dat de publicatie '50 jaar Heemschut', samengesteld onder redactie van Ton Koot (1961), 'Strijd om schoonheid' heet.